

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ Ο'

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1999

ΤΕΥΧΟΣ Α'

ΤΟ ΣΤΑΘΕΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΛΑΤΡΕΙΑ*

ΥΠΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Όμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Τακτικοῦ Μέλους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας
τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν

Εἰσαγωγικά.

Θεσμὲς εἶναι οἱ εὐχαριστίες μου πρὸς τὸν Σεβ. Μητροπολίτην Ἡλείας κ. Γερμανὸν γιὰ τὴν τιμητικὴν πρόσκλησί του νὰ εἶμαι ὁ εἰσηγητὴς στὸ Θεολογικὸ αὐτὸ συνέδριον. Τόσον ἡ —ἐπίσης θεολόγος— σύζυγός μου, ὅσον καὶ ἐγὼ μὲ χαρὰ συμμετέχομε σ' αὐτό, διότι μᾶς δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ ἔλθωμε σ' ἐπαφὴν καὶ πνευματικὴν ἐπικοινωνία μὲ πολλὰς δεκάδες συναδέλφων θεολόγων, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους, κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν τοὺς ὑπῆρξαν προσφιλεῖς φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες τοῦ ὁμιλοῦντος. Ἡ χαρὰ μας γίνεται ἀκόμῃ μεγαλυτέρα ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι μᾶς δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσωμεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς μερικὰς ἱεραποστολικὰς ἐστίες τῆς Ἀμαλιάδος καὶ μερικὰ φιλανθρωπικὰ καὶ πνευματικὰ ἰδρύματα τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Ἡλείας, τὰ ὅποια ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ἐκλεκτὸς Ποιμέναρχης αὐτῆς Σεβ. Μητροπολίτης κ. Γερμανὸς ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ ὄραμα τῆς «Βασιλείας» καὶ συνεχίζει στὸν τομέα τῶν ἔργων τῆς ἀγάπης μίαν πατερικὴν παράδοσιν.

Καὶ τώρα ἂς εἰσέλθωμε στὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματός μας, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν συνύπαρξιν τοῦ σταθεροῦ καὶ τοῦ μεταβλητοῦ στοιχείου στὴν Ὁρθόδοξον Λατρείαν. Τὸ Α' μέρος τῆς Εἰσηγήσεως θὰ

* Εἰσήγησις, ποὺ ἐγένετο τὴν 14ῃ καὶ 15ῃ Φεβρουαρίου 1998 στὸ Θεολογικὸ Συνέδριον, τὸ ὁποῖον ὠργάνωσεν ἡ Ἱ. Μητρόπολις Ἡλείας στὴν Ἀμαλιάδα.

παρουσιάση ἐδῶ στὸ λαμπρὸν Ἱδρυμα «Ἀπόστολος Παῦλος» Φραγκαβίλλας Ἀμαλιάδος τὰ θεωρητικὰ πλαίσια τῆς συννπαρξέως αὐτῆς, στὴν ὁποία ὀφείλονται ἡ ἐνότης καὶ ἡ ποικιλομορφία τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας. Τὸ Β' μέρος τῆς Εἰσηγήσεως, ποὺ θὰ γίνη κατὰ τὴν πρωτὰ τῆς αὐριανῆς ἡμέρας στὴν Αἴθουσα τοῦ ἀκτινοβόλου Θρησκευτικοῦ Συλλόγου «Ἡ Θεία Οἰκοδομή», θὰ ὑπομνήσῃ δειγματοληπτικῶς μερικὰ ἐκ τῶν ἀναριθμητῶν συγκεκριμένων παραδειγμάτων μεταβολῆς μερικῶν λατρευτικῶν μορφῶν μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὑπαρχούσης οὐσιώδους σταθερότητος.

Α' Μέρος

Θεωρητικὰ πλαίσια τῆς συννπαρξέως τοῦ σταθεροῦ καὶ τοῦ μεταβλητοῦ στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία.

Τὸ φαινόμενο γενικῶς τῆς Λατρείας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ οὐσιωδέστατα ἐνεργήματα τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Τὰ ἐνεργήματα αὐτὰ περιγράφονται κατὰ τρόπον ἄριστο στὸ βιβλίο τῆς Γενέσεως (κη' 16 ἐξ.): «Καὶ ἐξηγέρθη Ἰακώβ ἐκ τοῦ ὕπνου αὐτοῦ καὶ εἶπεν· ὅτι ἔστι Κύριος ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ... ὡς φοβερός ὁ τόπος οὗτος· οὐκ ἔστι τοῦτο ἀλλ' ἡ οἴκος Θεοῦ, καὶ αὕτη ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ. Καὶ ἀνέστη Ἰακώβ τὸ πρωὶ καὶ ἔλαβε τὸν λίθον, ὃν ὑπέθηκεν ἐκεῖ πρὸς κεφαλῆς αὐτοῦ, καὶ ἔστησεν αὐτὸν στήλην καὶ ἐπέχεεν ἔλαιον ἐπὶ τὸ ἄκρον αὐτῆς. Καὶ ἐκάλεσε τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ἐκείνου Οἶκος Θεοῦ... Καὶ ἠῤῥατο Ἰακώβ εὐχὴν λέγων... ὁ λίθος οὗτος, ὃν ἔστησα στήλην, ἔσται μοι οἶκος Θεοῦ, καὶ πάντων, ὧν ἐάν μοι δῶς, δεκάτην ἀποδεκατώσω αὐτά σοι». Συμφώνως πρὸς τὴν περιγραφὴ αὐτὴ ὁ Ἰακώβ βιώνει τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ. Τὸ βίωμα αὐτὸ ὁδηγεῖ σὲ διάφορα ἐνεργήματα. Ὁ Ἰακώβ εἶναι πεπεισμένος ὅτι ζῇ τὴν παρουσία τοῦ ζώντος Θεοῦ καὶ ἐκφράζει τὴν πεποίθησί του μὲ μίαν κρίσι («ἔστι Κύριος ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ»). Στὸ ἐνέργημα αὐτὸ τῆς ἐκφράσεως τῆς πεποιθήσεως, ποὺ ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν νοητικὴ σφαῖρα τοῦ ἀνθρώπου, ἀκολουθεῖ τὸ ἐνέργημα τῆς ἐκδηλώσεως τῆς λατρευτικῆς εὐλαβείας, ποὺ συναρτᾶται κυρίως πρὸς τὸ συναίσθημα. Ὁ Ἰακώβ, ἔχοντας τὸ βίωμα τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ, παίρνει τὸν λίθον καὶ τὸν καθιστᾷ ἀναμνηστικὴν στήλην, τὴν ὁποία καθιερώνει. Στὰ διανοητικὰ καὶ συναισθηματικὰ ἐνεργήματα ἀκολουθεῖ καὶ τρίτον εἶδος ἐνεργημάτων. Αὐτὰ ἔχουν βουλευτικὸν χαρακτῆρα καὶ ἀποβλέπουν στὴ διαμόρφωσι τοῦ μέλλοντος («Καὶ πάντων, ὧν ἐάν μοι δῶς, δεκάτην ἀποδεκατώσω αὐτά σοι»). Συμφώνως πρὸς αὐτά, ὑπάρχουν τρεῖς εἶδη ἐνεργημάτων, τὰ ὁποία τρόπον τινὰ ἐκβλαστάνουν καὶ ἀπορρέουν ἐκ τοῦ θεμελιώδους θρησκευτικοῦ βιώματος: α) ἐνεργήματα λογικῆς ἐκφράσεως τῆς θρη-

σκευτικῆς πεποιθήσεως· β) ἐνεργήματα λατρευτικῆς εὐλαβείας καὶ γ) ἐνεργήματα βουλευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ χαρακτήρος¹.

Τὰ ἐνεργήματα τῆς λατρευτικῆς εὐλαβείας εἶναι ἀκριβῶς ἡ γενεσιουργὸς αἰτία τοῦ φαινομένου τῆς Λατρείας. Ὁ ἄνθρωπος, ὡς γνωστόν, δὲν εἶναι καθαρῶς πνευματικὸς, ἀλλὰ ὑλικοπνευματικὸς ὄν. Γι' αὐτὸ πάντοτε τὰ ἐσωτερικὰ πνευματικά του ἐνεργήματα δημιουργοῦν ἐξωτερικὴν ἔκφρασι. Ἡ ἐσωτερικὴ λατρευτικὴ διάθεσις προσλαμβάνει ὠρισμένην αἰσθητὴ μορφή. Τὴν ἐξωτερικὴ καὶ αἰσθητὴ ἀκριβῶς ἐκδήλωσι τῆς λατρευτικῆς εὐλαβείας, — ἡ ὁποία ἐκδήλωσις γίνεται σὲ ὠρισμένον τόπο καὶ χρόνον, μὲ ὠρισμένες τυπικὰς διατάξεις καὶ μὲ τὴν χρῆσι ὠρισμένων ὑλικῶν στοιχείων, λόγων, συμβόλων καὶ μυστηριακῶν πράξεων —, ὀνομάζομε κατὰ κανόνα Λατρείαν. Ὡστε ἡ Λατρεία ἀνήκει στὴν οὐσία τῆς Θρησκείας, διότι ἐκπηγάζει καὶ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ θεμελιῶδες θρησκευτικὸ βίωμα².

Ἡ θεμελίωσις τῆς Λατρείας στὴν ὑλικοπνευματικὴ φύσι τοῦ ἀνθρώπου καθιστᾷ φανερόν, ὅτι εἶναι ἀδικαιολόγητοι ὅσοι κατακρίνουν τοὺς τύπους τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας, ἐπικαλούμενοι τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου πρὸς τὴν Σαμαρεΐτιδα: «*Πνεῦμα ὁ Θεὸς καὶ τοὺς προσκυνοῦντας Αὐτὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν*» (Ἰωάν. δ' 24)³. Ἀλλ' οἱ κατακρίνοντες τοὺς τύπους τῆς Λατρείας μας λησμονοῦν, ὅτι οἱ τύποι αὐτοὶ εἶναι ἀπαραίτητοι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὡς «κέντρα καὶ πτερνιστῆρες», ποὺ διεγείρουν τὴν πνευματικὴ προθυμίαν του⁴. Τὰ αἰσθητὰ στοιχεῖα στὴν Λατρεία εἶναι προετοιμασία, κίνητρο, ὄχημα τῆς πνευματικῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Ὁ ἀπόλυτος λατρευτικὸς Spiritualismus δὲν εἶναι φυσιολογικός. Ἡ πνευματικὴ Λατρεία ἔχει πάντοτε ἀνάγκην τῶν ἐξωτερικῶν τύπων καὶ συμβόλων. «*Καθὼς περιβάλλεται μὲ φύλλα τὸ δένδρον, καθὼς φυλάττονται ἐντὸς βαλαντίου τὰ χρήματα, καθὼς σκεπάζεται μὲ δέρμα τὸ σῶμα, καθὼς φέρεται εἰς φλοιὸν ὁ πυρὴν, καθὼς ἀπαιτεῖ θήκην τὸ ξίφος, καθὼς λάμπει ἐντὸς λυχνίας τὸ φῶς, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ χρεωστεῖ νὰ κλίνη τὰ γόνата ἐντὸς χειροποιήτου ναοῦ ὁ ἀχειροποίητος ναὸς τῆς ψυχῆς, ἵνα δοξασθῇ ὁ Θεός, κατὰ τὸν ἀπόστολον, καὶ ἐν τῷ σώματι ἡμῶν καὶ ἐν*

1. Johannes Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 2, München - Basel 1995, σσ. 156-157. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, «Λατρεία», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* (= Θ.Η.Ε.), τόμ. 8, Ἀθήναι, 1966, στ. 144 ἐξ.

2. Περισσότερα γιὰ τὶς ἐπὶ μέρους λατρευτικὰς μορφὰς καὶ ἐκδηλώσεις σὺς διάφορες θρησκείας βλ. σὸ ἔργο Friedrich Heiler, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, Stuttgart 1961.

3. Β. Πλουμίδη, *Εἰσαγωγή εἰς τὸν Χριστιανισμόν*, Ἀθήναι, 1958, σσ. 196-197.

4. Κ. Καλλινίκου, *Ἡ προσευχή*, Ἀθήναι, 1929, σ. 92.

τῷ πνεύματι ἡμῶν, ἅτινά ἐστι τοῦ Θεοῦ. Εἰς ἡμᾶς τώρα ἐναπόκειται νὰ μὴ σφραγίσωμεν τὸ πνεῦμα εἰς τὴν ὕλην καὶ νὰ μὴ ὑπερτιμήσωμεν εἰδωλολατρικῶς ὡς αἰώνιον σταθμὸν τὸ παροδικόν μας ὄχημα»⁵. Ἡ κατάφασις ἢ ἡ χρῆσις τοῦ ὕλικου στοιχείου στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία συντελεῖ σὲ ἐμβάθυνσι στὸ μυστήριον τῆς Θείας Οἰκονομίας. Ὅποιος συμμετέχει μὲ κατανόησιν στὴν λειτουργικὴ ζωὴ, γνωρίζει ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ ὕλικου στοιχείου καθιστᾷ τὶς πνευματικὰς ἀλήθειες ἰσχυρότερες καὶ πειστικώτερες παρὰ ὁ ἀπλοῦς λόγος. Ἐπομένως τὸ ὕλικὸ στοιχεῖο παίζει εὐεργετικὸν ρόλο, ἐφ' ὅσον συντελεῖ, ὥστε ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ νὰ ἐκφράζεται κατὰ πληρέστερον καὶ τελειότερον τρόπον⁶. Διὰ τοῦτο ὁ Josef Casper ὁμολογεῖ: «Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ δημιουργήσῃ γεφύρια μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς. Γνωρίζει ἤδη, ὅτι, — ἀφ' ὅτου ὁ Λόγος ἐγίνε σὰρξ καὶ ἔζησε ἀνάμεσά μας καὶ ἐπαθε σωματικῶς καὶ ἀφ' ὅτου... μὲ τὴ νίκη τῆς Ἀναστάσεως λάμπρυνε καὶ αὐτὴν τὴν ἀνθρωπίνην σάρκα καὶ σύμπασαν τὴν Κτίσιν—, δημιουργήθηκε ἡ γέφυρα, ποῦ συνδέει τὸν οὐρανὸν μὲ τὴν γῆν»⁷. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἡ Χριστιανικὴ Λατρεία εἶναι διδασκαλεῖο, τὸ ὁποῖον διδάσκει μὲ τοὺς λόγους, τὶς παραστάσεις, τὰ τελούμενα. Μέσα εἰς αὐτὴν ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ Ζωγραφικὴ, ἡ Ξυλογλυπτικὴ, ἡ Χρυσοχοϊκὴ, ἡ Ὑφαντικὴ, ἡ Ποικιλτικὴ, ἡ Ρητορικὴ, ἡ Ποίησις, ἡ Μουσικὴ συνενώνονται, γιὰ νὰ μετεωρίσουν ὅσον τὸ δυνατόν ὑψηλότερα τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ ὀρθοδόξου πιστοῦ. Ἀρχιτεκτονικοὶ ρυθμοί, τροῦλλοι, κωδωνοστάσια, εἰκόνες, τέμπλα, ἄμβωνες, κανδήλια, ὕμνοι καὶ πολλὰ ἄλλα συντελοῦν στὴν χειραγωγίαν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸ καὶ στὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τῆς λατρείας⁸. Βεβαίως ἡ χρῆσις τῶν τύπων δὲν θεσπίσθηκε γιὰ νὰ καταπνίγωμε τὴν οὐσίαν, οὔτε γιὰ νὰ ὀδηγούμεθα στὸν φαρισαϊσμό ἢ γιὰ νὰ λησμονοῦμε ὅτι τὸ Σάββατον ἐγίνε γιὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ ὄχι ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸ Σάββατον. Ἀλλὰ οἱ τύποι δὲν χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ ἐκτίθενται στὴν περιφρόνησιν τῶν ἀνωτέρων δῆθεν «πνευματικῶν ἀνθρώπων». Οἱ τύποι εἶχαν πάντοτε παιδαγωγικὴν σημασίαν γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Ὅπως ἔχει ἐπισημανθῇ, «αἰῶνας τώρα ἡ Ἐκκλησία μας εἰς ἐποχὰς σκότους, δουλείας, μὲ αὐτὸν τὸν τύπον, μὲ τὸ

5. Κ. Καλλινίκου, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Ἀθήναι, 1958, σ. 7.

6. R. Guardini, *Vom Geist der Liturgie*, Freiburg im Breisgau 1953, σ. 95.

7. Josef Casper, *Weltverkklärung im liturgischen Geiste der Ostkirche* (Ecclesia Orans, τόμ. 22), Freiburg im Breisgau 1939, σ. 45. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριφδίου*, ἐν Ἀθήναις 1958, σσ. 93-96. Τοῦ ἰδίου, *Ὡλοκληρωμένα προσωπικότητες*, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 269.

8. Κ. Καλλινίκου, *Ἡ προσευχή*, σ. 92.

νὰ κάνης τὸν σταυρὸν σου εἰς τὸ φαγητόν, μὲ αὐτὸ τὸ εἰκόνημα ποὺ εἶναι ἐκεῖ πάνω, ἀπὸ πάππον καὶ προπάππον, μὲ αὐτὸ τὸ τροπάριον, ποὺ κάθε τόσο τὸ λέμε καὶ στὸ σπίτι μας, μὲ τὴν ἀκολουθίαν, μὲ τούτην ἢ ἐκείνην τὴν νηστείαν, μὲ τὶς καμπάνες τῶν ἐκκλησιῶν ἐπὶ τέλους, ποὺ δὲν μᾶς ἀφήνουν νὰ ξεχασθοῦμε ὁλότελα, διετήρησε τὴν πίστιν καὶ τὴν ἔφερε ὡς τώρα, ἀκτίνα φωτὸς πολύτιμον, μοναδικὴν ἐλπίδα τῆς αὔριον. Ἄλλοι (οἱ προτεστάντες) κατέστρεψαν αὐτὰ ὅλα τάχα ἀπὸ πνευματικότητα. Ἐφοβήθησαν τὴν κατάχρησιν τῶν τύπων καὶ δὲν ἐφοβήθησαν τὴν νέκραν καὶ τὴν παγωνιάν, ποὺ θὰ ἐπῆρχετο μὲ τὴν κατάργησίν των... Ὁμολογοῦμεν, ὅτι δὲν τοὺς ζηλεύομεν! Καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἡμεῖς οἱ Ὁρθόδοξοι Ἕλληνες, πιστοὶ εἰς τὰ θέσμια τῆς Ἐκκλησίας μας, θὰ χρησιμοποιοῦμε καὶ τὸν θησαυρὸν τῶν τύπων, ὁ ὁποῖος μᾶς συνδέει μὲ τὰς παραδόσεις καὶ θὰ τὸν φυλάξωμεν πράγματι, κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον, «ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ»⁹.

Ἡ λατρεία ἔπειτα ἀνταποκρίνεται στὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν κοινωνικόν. Ὁ ἄνθρωπος «αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν ὁμοίων αὐτοῦ, μάλιστα δὲ ἡ ἀνάγκη αὐτὴ καθίσταται αἰσθητοτέρα παρ' αὐτῷ, ὅταν πρόκειται νὰ ἐκφράσῃ» ἐκεῖνο ποὺ «ὡς ἀγιώτατον καὶ ὑψιστον πλημμυρεῖ τὴν καρδίαν αὐτοῦ. Οὐχὶ λοιπὸν μόνον τὸ ἄτομον καὶ ἡ οἰκογένεια, ἀλλὰ πρὸ παντὸς ἡ κοινότης ἢ θρησκευτικὴ ἐπιτελεῖ τὴν λατρείαν αὐτῆς»¹⁰.

Κατ' ἐξοχὴν κοινωνικὸς εἶναι ὁ χαρακτήρ τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας, στὴν ὁποία ἐκφράζεται ἡ συνείδησις τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ὅλου δηλαδὴ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ἀπλῶς τὸ ἄθροισμα τῶν ζώντων καὶ τεθνεώτων πιστῶν, ἀλλ' ἡ ὀργανικὴ ἐνότης καὶ ὁλότης αὐτῶν, ποὺ ἐμπνυχώνεται ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα¹¹. Μέσα στὴν ὁλότητα αὐτὴ ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, χωρὶς νὰ ἀποβάλλῃ τὴν ἀτομικότητά του, ἀποτελεῖ ἓνα κύτταρο. Ἐτοί ἐπιτυγχάνεται θαυμάσιος ἐναρμονισμὸς ἀτομισμού καὶ κοινωνισμού¹².

Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικώτερον στὸ νόημα τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας, πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι αὐτὴ μᾶς ποδηγετεῖ καὶ ὑποβοηθεῖ νὰ συμμετέχωμε συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως στὴν μυστικὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, τὸν Ὁποῖο ἐνδυνάμεθα μὲ τὸ βάπτισμα, νὰ πορευώμαστε, νὰ σταυρωνώμαστε καὶ

9. Β. Πλουμίδη, *ἐνθ' ἄνωγ.*, σσ. 200-201.

10. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, «Λατρεία», *Θ.Η.Ε.*, τόμ. 8, στ. 148.

11. Ἰωάννου Ν. Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 1, ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 245.

12. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*, σ. 104.

νὰ ἐνταφιαζώμαστε μαζί Του, «ἵνα ὥσπερ ἠγέρθη Χριστὸς ἐκ νεκρῶν, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν» (Κολ. β' 12). Ἰδίως μὲ τὴν Θεία Κοινωνία παρακαθήμεθα στὴν «ψυχοτρόφον τράπεζαν» καὶ ἐνωνόμαστε μυστικῶς μὲ τὸν Σωτῆρα, ὁ Ὅποιος, κατὰ τὸν Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν, «ζωῆς θείας ποιεῖται μετάδοσιν, ἐδώδιμον ἑαυτὸν ἐργαζόμενος..., πύτητι θεία πρὸς θέωσιν μετακερνῶν τοὺς ἐσθίοντας»¹³. Κατὰ τὸν ἅγιον Κύριλλον Ἱεροσολύμων, «μεταλαμβάνοντες σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ, σύσσωμοι καὶ σύναιμοι αὐτοῦ καὶ Χριστοφόροι γινόμεθα... Οὕτω... θείας κοινωνοὶ φύσεως γινόμεθα...»¹⁴.

Ἡ Ὁρθόδοξη Λατρεία εἶναι ἡ κλασικὴ βίωσις τῆς ἐννοίας τοῦ λεγομένου «λειτουργικοῦ χρόνου» ἢ «συμπυκνωμένου χρόνου», κατὰ τὴν ὁποία —στὶς οὐσιωδέστερες ἐκφάνσεις τῆς λατρευτικῆς ζωῆς— ὁ χρόνος παύει νὰ ὑφίσταται μὲ τὴν μορφὴ τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος καὶ ἔτσι βιώνουμε τὴν αἰωνιότητα στὸ ἐκάστοτε παρόν. Ἐνώπιόν μας συμπυκνώνονται μυστηριωδῶς ὡς ζῶντα καὶ ὑπάρχοντα τὰ παρελθόντα καὶ τὰ μέλλοντα καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἔσχατα, δηλαδὴ καὶ ἡ προϊστορία καὶ οἱ κύριοι σταθμοὶ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ὅπως καὶ τὰ ἔως τὶς ἔσχατες ἡμέρες ἐκτεινόμενα σωτηριώδη ἀγαθὰ, τὰ ὁποία ἀπέρρευσαν ἀπὸ αὐτό¹⁵. Καὶ ἐπειδὴ γιὰ τοὺς ὀρθοδόξους λάτρεις τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον εἶναι συγχρόνως ἄμεσο παρόν, γι' αὐτὸ συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως μέσα στὰ λειτουργικὰ κείμενα ἀντηχεῖ ἡ λέξις «σήμερον» ἢ γίνεται χρῆσις ἐνεστωτικῶν ἐκφράσεων (λ.χ. «σήμερον κρεμάται ἐπὶ ξύλον»· «σήμερον Βηθανία προανακηρύττει τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ»· «τὰ πάθη τὰ σεπτὰ ἡ παρούσα ἡμέρα ὡς φῶτα σωστικὰ ἀνατέλλει τῷ κόσμῳ»)¹⁶.

Ἐπομένως ἡ Ὁρθόδοξος Λατρεία δὲν ὑπενθυμίζει ἀπλῶς σ' ἐμᾶς τὸ ἀπολυτρωτικὸ ἔργο τοῦ Σωτῆρος, οὔτε εἶναι μόνον μιὰ ἀπλῆ

13. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, «Ἑρμηνεία εἰς τὴν προσευχήν», Migne Ἐ. Π., τόμο. 99, στ. 877.

14. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, «Κατηχήσεις μυσταγωγικαὶ Δ', 3», Migne Ἐ. Π. τόμ. 33, στ. 1100.

15. Εὐαγγέλιον Δ. Θεοδώρου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 82 ἐξ. Κατὰ τὴ λατρεία, «διὰ τῆς ἐπιτυγχανομένης πνευματικῆς ἄρσεως τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου ἐπαναβιοῦται πᾶν χρονικὸν σημεῖον τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Κυρίου» καὶ «ἡ ἐν Χριστῷ Ἀποκάλυψις ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς Ἱστορίας καὶ βιοῦται ὡς αἰωνιότης, ὡς διαρκὲς παρόν»: Μάρκου Σιώτου, Ἱστορία καὶ Ἀποκάλυψις κατὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1953, σ. 79. Πρβλ. Oscar Cullmann, *Christus und die Zeit*, Zürich 1949, σσ. 136, 137 καὶ 149.

16. Εὐαγγέλιον Δ. Θεοδώρου, Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ... Τριφιδίου, σ. 85.

καὶ ἐποπτικὴ τρόπον τινὰ διδασκαλία τῆς ἐν γένει ζωῆς καὶ τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ παρουσιάζει τὸ ἔργο καὶ τὴν ζωὴ αὐτῇ ὡς ζωντανὴν πραγματικότητα, ποὺ ἀνανεώνεται πρὸς χάριν ἡμῶν καὶ συνεχίζεται στὴν Εὐχαριστιακὴ Θεία Λειτουργία, στὴν τελεσιουργία τῶν ἱ. Μυστηρίων, στὶς ποικίλες ἱ. Ἀκολουθίες καὶ στὶς ἐορτὲς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ἑτους¹⁷.

Μὲ τὴ Λατρεία ὑποδεχόμεθα «τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον..., τὴν ἀπαρχὴν τῶν αἰώνιων ἀγαθῶν, τὴν ζωοποιὸν δύναμιν, τὴν πηγὴν τοῦ ἁγιασμοῦ»¹⁸. Μὲ τὴν ζωοποιὸν αὐτῇ δύναμι ὁ πιστὸς ὁδηγεῖται στὸ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν κύριον σκοπὸ τοῦ ὁρθοδόξου μορφωτικοῦ ιδεώδους, ὁ ὁποῖος διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Θεολόγο μὲ τοὺς ἐξῆς ἐπιγραμματικούς λόγους: «Χριστῷ συνταφῆναί με δεῖ, Χριστῷ συναναστῆναι, συγκληρονομήσαι Χριστῷ, υἱὸν γενέσθαι Θεοῦ, Θεὸν αὐτόν»¹⁹.

Ὡστε τὸ τέρμα, πρὸς τὸ ὁποῖο μᾶς ὁδηγεῖ ἡ βίωσις τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας, εἶναι ἡ «μέθεξις» τῆς μυστικῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, ἡ συμμετοχὴ μας στὴν ὀριστικὴ νίκη τοῦ Χριστοῦ ἐναντίον τοῦ διαβόλου, ἡ ζωογόνησις τῆς «τεθανατωμένης τοῖς παραπτώμασι ψυχῆς» μὲ τὴν παροχὴν εἰς αὐτὴν τῆς ζωοποιου ἐνεργείας καὶ χάριτος τοῦ Παναγίου Πνεύματος, ἡ «ἐκ τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἀφθαρσίαν» ἐπαναφορὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἡ περιβολὴ τῆς ψυχῆς μὲ τὴν φωτεινὴ στολὴ τῆς ἀναγεννήσεως, ἡ ἀναμόρφωσις τῆς ρυπωθείσης εἰκόνης στὸ ἀρχαῖο πρωτόκτιστο κάλλος, ἡ «καινότης τῆς ζωῆς», ὁ μετασχηματισμὸς «τοῦ σώματος τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸ σύμμορφον τῷ σώματι τῆς δόξης Αὐτοῦ» (Φιλιπ. γ' 2), ἡ συμμετοχὴ μας στὴν αἰωνία ἀγαλλίασι τοῦ οὐρανίου νυμφῶνος²⁰.

Ἡ Ὁρθόδοξος Λατρεία ὁδηγεῖ σὲ βιωματικὴν ἐπαφὴ μὲ τὸν

17. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, «Λατρεία», *Θ.Η.Ε.*, τόμ. 8, στ. 148. Πρβλ. J. Tyciac, *Jahreskranz der Güte Gottes. Das Jahr der Kirche*, Mainz 1953, σ. 14. Τοῦ ἰδίου, *Die Liturgie als Quelle östlicher Frömmigkeit* (Ecclesia Orans, τόμ. 20), Freiburg im Breisgau 1937, σ. 132, ὅπου ἀναπτύσσεται, ὅτι καὶ οἱ ἅγιες εἰκόνες συντελοῦν στὴν μυστηριώδη παρουσία τῶν ἐορταζομένων γεγονότων ἢ προσώπων. J. A. Jungmann, «Das Christusgeheimnis im Kirchenjahr» στὸ ἔργο: J. A. Jungmann, *Gewordene Liturgie: Studien und Durchblicke*, Innsbruck - Leipzig 1941, σσ. 295-321.

18. *Τερατικόν*, ἔκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», ἐν Ἀθῆναις 1951, σ. 122.

19. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, «Εἰς Καισάριον τὸν ἐαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος λόγος 7,23», *Migne Ἐ.Π.*, τόμ. 35, στ. 785.

20. Βλ. σχετικὲς παραπομπὲς στὰ κείμενα τοῦ Τριωδίου στὸ ἔργο: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ... Τριωδίου*, σ. 88.

Τριαδικὸ Θεό, ὁ Ὅποιος δὲν εἶναι μόνον τὸ ἀπόλυτο καὶ πανυπερτέλειο Ὄν, τὸ Ens a Se (Ὄν καθ' ἑαυτό), τὸ Ens perfectissimum (τελειότατο Ὄν), δηλαδή ἡ ὑψίστη ὄντικὴ (ἐπομένως καὶ ὄντολογικὴ) πραγματικότης, ἀλλ' εἶναι συγχρόνως καὶ ἡ ὑψίστη ἀξιακὴ (ἐπομένως καὶ ἀξιολογικὴ) πραγματικότης, ἡ «ἀξία τῶν ἀξιών» (valor valorum), ὅπως χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ τὸν Νικόλαο Κουζανὸ (Nicolaus Cusanus, 1401-1461)²¹, τὸ «ὑψιστο ἀγαθὸ» (summum bonum)²², «ἡ οὐσιώδης ἀγαθότης», ὁ «ἔχων ἀκατάληπτον ἀγαθότητος πέλαγος», ὁ «ἀγαθοδότης» ὁ «φυτουργὸς τῶν ἀγαθῶν», ἡ «ἀέναος πηγὴ τῆς ἀγαθότητος»²³. Ὁ Θεός, κατὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης, «ἐπὶ μετουσίᾳ τῶν ἰδίων ἀγαθῶν ποιήσας τὸν ἄνθρωπον καὶ πάντων αὐτῷ τῶν καλῶν τὰς ἀφορμὰς ἐγκатеσκεύασε τῇ φύσει»²⁴. Ὡστε οἱ διάφορες ἀξίες, ποὺ αἰσθητοποιοῦνται καὶ ἐνσαρκώνονται στὰ διάφορα ἀγαθὰ, ἔχουν τὸ ἔσχατο θεμέλιό τους στὸν Θεό. «Πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἀνωθέν ἐστὶ καταβαῖνον ἐκ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων»²⁵. Οἱ ἀξίες εἶναι «ἀνταύγειαι τῶν μαρμαρυγῶν» καὶ «ἀπειροπληθεῖς τὸν χρωματισμὸν διαθλάσεις» τοῦ ἀκτίστου αἰωνίου φωτός, ποὺ ἐκπέμπεται ἀπὸ τὸν Θεό, διεισδύει στὸν κόσμον καὶ τὸν καταυγάζει μὲ αὐτές²⁶. Ἔτσι ἡ διὰ τῆς Λατρείας ἐπιτυγχανομένη ζωντανὴ σχέσηις καὶ ἐπικοινωνία μὲ τὶς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες σημαίνει αὐτομάτως ἐπαφὴ μὲ τὴν πηγὴ τοῦ πληρώματος τῶν ἀξιών. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ ὕμνης θεοκεντρικὸς, χριστοκεντρικὸς καὶ πνευματοκεντρικὸς μυστικισμός,

21. Βλ. σχετικῶς περισσότερα στὰ ἐξῆς: Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, *Ἡ τριάς τῶν ὑψίστων ἀξιών τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ χριστιανικῆς σκοπιάς*, Ἀθήναι, 1946, σ. 11. Ε. Π. Παπανούτσου, *Ἡθικὴ*, Ἀθήνα 1949, σ. 294 ἐξ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας*, τεῦχος Α', ἐν Θεσσαλονίκῃ 1967, σσ. 95-96.

22. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Χριστιανικὸς Ἀνθρωπισμός*, ἐν Ἀθήναις 1951, σ. 47. Johannes Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 2, München - Basel 1955, σ. 174.

23. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*, σ. 92, ὅπου βλ. σχετικὲς παραπομπές.

24. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος κατηχητικὸς*, Migne *Ἐ. Π.*, τόμ. 45, σ. 24. Κωνσταντίνου Σκουτέρη, *Συνέπειαι τῆς πώσεως καὶ λουτρὸν παλιγγενεσίας*. (Ἐκ τῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης), Διατριβὴ ἐπὶ ὑψηλῆς, Ἀθήναι, 1973, σ. 25.

25. *Ἱερατικόν*, σσ. 100, 136.

26. Ν. Λούβαρι, *Νοσταλγικαὶ περιπλανήσεις*, Ἀθήναι 1937, σ. 68. Ὁ ἐπιφανὴς φιλόσοφος Μᾶξ Σέλερ (Max Scheler) τόνισε χαρακτηριστικῶς: «Ὅλες οἱ δυνατὲς ἀξίες θεμελιώνονται πάνω στὴν ἀξία τοῦ ἀπείρου προσωπικοῦ πνεύματος καὶ πάνω στὸν κόσμον τῶν ἀξιών, ποὺ ἴσται ἐνώπιόν του» (Max Scheler, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, Halle 1916, σσ. 92 ἐξ.).

τὸν ὁποῖον δημιουργεῖ ἡ ὀρθόδοξη λατρευτικὴ ζωὴ, σημαίνει αὐτομάτως ἀναζωπύρωσι καὶ ἀνάφλεξι ὅλων τῶν ἐμφύτων μυχαιτάτων ἀξιολογικῶν πόθων τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. Τοῦτο ἐξηγεῖ γιατί ὁ μυσταγωγικὸς χαρακτήρ τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας δὲν ὀδηγεῖ τοὺς «ἐν πνεύματι καὶ λατρείᾳ» λάτρες σὲ νοσηρὲς μυστικιστικὰς ἀκρότητες καὶ σὲ μονομερῆ βίωσι καὶ πραγματάωσι τῶν θρησκευτικῶν ἀξιών, ἀλλ' ἀντιθέτως τοὺς ὑποβοηθεῖ γιὰ νὰ καταφάσκουν ὅλες τὶς θεοδώρητες ἀξίες καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον σύμμετρον πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴ ἱεραρχικὴ κλίμακα αὐτῶν²⁷.

Εἶναι πράγματι θαυμασία ἡ εὐρύτης τῶν ὀριζόντων τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας καὶ ἡ μὲ τὴν βοήθειαν αὐτῆς ἁρμονικὴ σύνθεσις διαλεκτικῶν ἀντιθέσεων. Ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ὑγιоῦς λατρευτικῆς ζωῆς εἶναι «μοναδικὴ διὰ τὸν σπάνιον συνδυασμὸν καὶ τὴν ἐναρμόνισιν τῶν ἀντιθέτων, τῆς οἰκειότητος καὶ τοῦ βαθέος σεβασμοῦ, τῆς ἀτομικότητος καὶ τῆς κοινωνικότητος, τοῦ εὐλήπτου καὶ τοῦ μυστηρίου, τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ὑπερφυσικοῦ, τῆς ζωῆς τῆς ἐγκοσμίου καὶ τῆς ζωῆς τῆς ἐπουρανίου». Στὴν ἀτμόσφαιραν αὐτὴν, ἡ ὁποία κατοπτρίζεται μέσα στὰ λατρευτικὰ βιώματα τοῦ πιστοῦ, συμβαίνει «μία ἄνευ ὁρίων συζυγία τοῦ Ἀπολύτου καὶ τοῦ Καθωρισμένου, τοῦ ἐν χρόνῳ καὶ τοῦ αἰωνίου». «τὰ οὐράνια συναγάλλεται τῇ γῇ..., τὰ ἐπίγεια συγχορεύει οὐρανοῖς». Θεὸς καὶ ἄνθρωπος, οὐρανὸς καὶ γῆ, αἰωνιότης καὶ χρόνος, παρελθὸν καὶ μέλλον, παρόντα καὶ ἔσχατα, χάρις καὶ φύσις, πνεῦμα καὶ σὰρξ, οὐράνιοι ἐλπίδες καὶ γῆϊνα ἐνδιαφέροντα, ἔλξις καὶ ἄπωσις, παιδικὴ ἀπλότης καὶ θεολογικὸν ἢ φιλοσοφικὸν βάθος, τέρψις τῶν αἰσθήσεων μὲ τὰ ὑλικά σύμβολα καὶ πνευματικὴ θεωρία, αὐτομηδενισμὸς καὶ συνειδήσις συμμετοχῆς εἰς τὸν μυστικὸν βίον τοῦ Χριστοῦ, κραυγαὶ θλίψεως καὶ ὕμνοι χαρᾶς, πένθος καὶ ἀγαλλίασις, σωματικὴ νηστεία καὶ πνευματικὴ ἀγαλλίασις, ἄσκησις καὶ εὐφροσύνη, τύποι καὶ οὐσία, διδασκαλία καὶ βίωμα, σύμβολον καὶ πραγματικότης — πᾶσαι αἱ διαφοραὶ ἡ ἀντιθέσεις αὗται «συνεννοῦνται εἰς θαυμαστὴν ἐνότητα καὶ ἁρμονίαν»²⁸.

Ἡ Ὁρθόδοξος Λατρεία περιέχει ὅλους τοὺς θησαυροὺς τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως. Εἶναι ἄριστος φρουρὸς τοῦ βιβλικοῦ πνεύματος. Περιέχει πλῆθος βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων.

27. Περισσότερα σχετικῶς βλ. στὰ ἐξῆς: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς*, ἐν Ἀθήναις 1978, σσ. 131-346. Τοῦ ἰδίου, *Τὸ ἰδεώδες τῆς Παιδείας*, Ἀθήναι, 1985, σσ. 33 ἐξ.

28. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ... Τριωδίου*, σσ. 149-150.

Οἱ ὕμνοι της ἀποτελοῦν ἄριστον μορφολογικὸ χιτῶνα ἀγιογραφικῶν ἐννοιῶν ἢ ἐπιτυχῇ ἐπανάληψι καὶ σύνθεσι βιβλικῶν φράσεων ἢ προβολὴν βιβλικῶν προτύπων²⁹.

Στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία σφύζει καὶ σκιρτᾷ τὸ πνεῦμα τῆς μακραίωνος ἀποστολικῆς παραδόσεως καὶ ζωῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μας. Οἱ λειτουργικῆς ἔρευνες ἔχουν ἀποδείξει ὅτι μέσα στὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ κείμενα διασώζονται αὐτούσια σταθερὰ τμήματα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους. Βεβαίως κατὰ τὴ διάρκεια τῶν χριστιανικῶν αἰώνων προστέθηκαν στὴ Λατρεία πολλὰ νεώτερα στοιχεῖα. Ἀλλὰ αὐτά, παρὰ τὴν μορφολογικὴ ποικιλία τους καὶ παρὰ τὴ διαφορὰ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου τῆς προελεύσεώς τους, δὲν ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ διάφορα φυτὰ, χωρισμένα καὶ ἀνεξάρτητα τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἀλλὰ συναποτελοῦν τοὺς κλάδους ἐνὸς καὶ τοῦ ἰδίου πνευματικοῦ δένδρου, οἱ ὅποιοι προῆλθαν σὲ ἀλληλοδιάδοχα στάδια ἀναπτύξεως ἀπὸ τὴν ἰδίᾳ ἀποστολικῇ ρίζα καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀποστολικὸ κεντρικὸ κορμὸ. Ἀπὸ τὴ ρίζα αὕτῃ καὶ ἀπὸ τὸν κορμὸ αὐτὸν ἀντλοῦν τοὺς ζωτικοὺς χυμούς των. Ἡ ποικιλία τῶν ἀναγινωσκομένων, ἀπαγγελλομένων, ψαλλομένων, τελουμένων, ἀκουομένων καὶ ὀρωμένων, ποὺ δημιουργήθηκαν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου μέσα στὴν Λατρεία, μοιάζει μὲ τὴν ποικιλία τῶν ὀργάνων καὶ ἤχων ποὺ καθιστᾷ πλουσιώτερη καὶ πλέον ἐλκυστικὴν τὴν ἐνιαίᾳ λατρευτικῇ συμφωνίᾳ, ἢ ὁποῖα παντοῦ καὶ πάντοτε φέρει τοὺς πιστοὺς σὲ ἄμεση καὶ ζωντανὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν Κύριο.

Μέσα στὴ Λατρεία μας πάλλεται ἐπίσης καὶ σκιρτᾷ τὸ πνεῦμα τῆς διδασκαλίας μεγάλων Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους ἐποιήθησαν εἴτε ὑπὸ τὴν ἐπίδρασι πατερικῶν ἔργων καὶ ἰδίως ἐγκωμιαστικῶν λόγων, εἴτε μὲ χρῆσι ἢ διαμόρφωσι φράσεων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ἀπὸ ὕμνογράφους, οἱ ὅποιοι ὑπῆρξαν οἱ ἴδιοι μεγάλοι Διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας³⁰.

Ἦδη ἀπὸ τὰ ἔως τώρα λεχθέντα γίνεται φανερὴ μέσα στοὺς χριστιανικοὺς αἰῶνες ἢ συνύπαρξις μέσα στὴ Λατρεία μας τοῦ σταθεροῦ καὶ τοῦ μεταβλητοῦ στοιχείου. Ἡ φαινομενολογικὴ ἐξέτασις τοῦ μεταβλητοῦ δείχνει ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ νοῆται εἴτε ὡς νέα εἰδολογικὴ διαμόρφωσις ὑπαρχουσῶν λατρευτικῶν μορφῶν, εἴτε ὡς προσθήκη

29. Πλήθος σχετικῶν παραδειγμάτων καὶ παραπομπῶν βλ. στὸ ἔργο: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ... Τριψόδιου*, σσ. 61-64.

30. Πρβλ. *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 65-68.

νέων λατρευτικῶν μορφῶν, εἴτε ὡς προσθήκη νέων λατρευτικῶν στοιχείων, ποὺ προστίθενται στὰ ἤδη ὑπάρχοντα, εἴτε ἀντικατάστασις παλαιότερων λατρευτικῶν στοιχείων καὶ μορφῶν μὲ νεώτερα καθ' ὕλην ἢ μορφολογικὰ στοιχεῖα μὲ σκοπὸν τὴν καλύπτερη προβολὴ τοῦ σταθεροῦ καὶ ἀναλλοιώτου νοήματος τῆς Λατρείας.

Πρὸς διασάφισιν τῆς συνυπάρξεως τοῦ σταθεροῦ καὶ τοῦ μεταβλητοῦ στὴ Λατρεία μας ἀρκεῖ ἡ ὑπόμνησις μερικῶν θεωρητικῶν στοχασμῶν καὶ ἐπισημάνσεων:

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς διαλεκτικῆς σχέσεως καὶ ἐναρμονίσεως τῆς ἐνότητος τοῦ σταθεροῦ καὶ τῆς πολλαπλότητος τῶν μεταβλητῶν ἀπασχόλησε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν αἰώνων πολλοὺς φιλοσόφους καὶ θεολόγους. Ἦδη οἱ φιλόσοφοι, ἀπὸ τὸν Παρμενίδη ἕως τὸν Πλωτῖνο, καὶ στὸν αἰῶνά μας λ.χ. ὁ Heidegger (Χάϊντεγκερ) καὶ ἄλλοι, προσπάθησαν νὰ ἐναρμονίσουν τὸ σταθερὸ ἓνα μὲ τὰ πολλὰ μεταβλητά. Πάντοτε ἡ Ὀντολογία προσπάθησε καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ πῶς τὸ ἓνα καὶ περιεκτικὸ σταθερὸ, ἀναλλοίωτο καὶ ἀμετάβλητο εἶναι ἢμπορεῖ νὰ συνυφίσταται μὲ τὸ πλῆθος τῶν πεπερασμένων, περιορισμένων καὶ μεταβλητῶν ἐπὶ μέρους ὄντων καὶ πῶς οἱ ἐπὶ μέρους μεταβλητὲς ὄντικες ἐνότητες σὲ πληθυντικὸν ἀριθμὸ σχηματίζουν τὸ ἀμετάβλητο καὶ σταθερὸ εἶναι στὸν ἐνικόν. Ἡ ἀνθρωπίνη σκέψις πάντοτε στάθηκε μὲ θαυμασμὸ μπροστὰ στὸ μυστήριον τῆς πληθυντικῆς ἐνότητος, δηλαδὴ τῆς ἐνότητος, ἡ ὁποία ὑφίσταται τόσον μέσα στὴν ποικιλία τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων καὶ τῶν ἐκάστοτε συγκεκριμένων ἐκφάνσεων τῆς ὑφῆς των ἢ τῶν διαφορῶν φάσεων καὶ σταδίων τῆς διαμορφώσεώς τους, ὅσον καὶ μέσα στὴν πολλότητα τῶν ὄντικῶν συναρτήσεων καὶ ἀλληλεπιδράσεων μέσα στὸν κόσμον³¹.

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ διαπρεπὴς γερμανὸς φυσικὸς Bernhard Philbert (Φίλμπερτ), διαφορετικὲς φυσικὲς ὄντικες καταστάσεις, ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως λογικῶς ἀλληλοαποκλείονται, μποροῦν νὰ συνυπάρχουν ἢ μία κοντὰ στὴν ἄλλη καὶ νὰ κατευθύνωνται σὲ ἀλληλεπιδράσεις, σὲ ἀλληλοσυμπλήρωσι καὶ σὲ ὄντικὴν ἀρτίωσι μὲ βαθύτερη ἐνότητα³². Ἐπίσης εἶναι γνωστὴ ἡ προσφάτως ἀναπτυχθεῖσα «*Φυσικὴ ἢ Θεωρία τοῦ Χάους*», ἡ ὁποία καθιστᾷ φανερὴ τὴ σταθερὴ τάξι, ἡ

31. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ χριστιανικὴ ἐνότης μέσα στὴν ποικιλομορφία*, Ἀθήνα, 1978, σσ. 6-7.

32. Bernhard Philbert, *Der Dreieine - Anfang und Sein - Die Struktur der Schöpfung*, Stein am Rhein (Ἑλβετία) 1970.

όποια ἀναδύεται ἐκ τῶν μεταβολῶν τῶν φυσικῶν χαοτικῶν φαινομένων³³.

Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἐνότης μέσα στὴν ἐπικράτεια τῶν ἐμβίων ὄντων, μέσα στὴν ὁποία ἡ ἐντελέχεια (ἐν + τέλος = σκοπὸν + ἔχειν) ὡς ἐνοποιὸς ἀρχὴ καὶ ὡς δεσπόζουσα μορφοποιὸς δύνამις ὑποτάσσει τὰ ποικίλα στοιχεῖα τῆς φύσεως σὲ θαυμαστὲς ὁλότητες καὶ δημιουργεῖ καταπληκτικὴν ποικιλία μορφῶν. Ἡ ἐντελέχεια αὐτὴ ὡς καλλιτέχνης δημιουργεῖ ἀναρίθμητα σχέδια στὰ φύλλα τῶν δένδρων καὶ τουλάχιστον τέσσαρες χιλιάδες γνωστῶν χρωματικῶν τόνων καὶ διαβαθμίσεων στὰ λουλούδια· ὡς χημικὸς παράγει τὴν ποικιλίαν τῶν γεύσεων στοὺς καρπούς καὶ τῶν ἀρωμάτων στὰ ἄνθη· ὡς μηχανικὸς καὶ ἀρχιτέκτων δημιουργεῖ ἀναρίθμητες διαφοροποιήσεις στὰ πιδὸ σύνθετα καὶ λεπτὰ ὄργανα, στὴν ἀεροδυναμικὴ γραμμὴ τῶν πτηνῶν, στὴν θαυμασία τεχνικὴ τῶν μηχανισμῶν τῆς κινήσεως, τῆς κολυμβήσεως καὶ τῆς πτήσεως³⁴.

Καὶ στὸ ἀνθρώπινο γένος ἡ σταθερὰ ἐνότης εἶναι γενικῶς παραδεκτὴ παρὰ τὴν συνύπαρξιν φυλῶν, ἐθνῶν καὶ νέων ἀτομικῶν διαφορῶν, ποὺ δημιουργοῦνται ἐκ τοῦ ὅτι κάθε ἄνθρωπος εἶναι μία ξεχωριστὴ ψυχοσωματικὴ ἀτομικότης καὶ ἓνα ἀνεπανάληπτο ὄν, ὅπως φαίνεται καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν λεπτομέρεια τοῦ δακτυλικοῦ ἀποτυπώματος, τὸ ὁποῖον εἶναι στὸν καθένα διαφορετικόν.

Ὁ συνδυασμὸς τῆς σταθερᾶς ἐνότητος καὶ τῆς μεταβλητῆς ποικιλομορφίας, ποὺ παρατηρεῖται στὶς διαφορὲς ὄντικες περιοχὲς τῆς φυσικῆς, βιολογικῆς καὶ ἀνθρωπολογικῆς σφαίρας, εἶναι φυσικὸν νὰ ὑπάρχῃ καὶ στὸν Χριστιανισμό, ὁ ὁποῖος, ἔνεκα τῆς θεανθρωπίνης ὑφῆς του, εἶναι σύνθεσις ὅλων τῶν ὄντικῶν περιοχῶν, τῆς θείας καὶ τῆς ἐνδοκοσμικῆς, τῆς ἀπολύτου καὶ τῆς πεπερασμένης, τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς σωματικῆς, τῆς οὐσιώδους καὶ τῆς «κατὰ συμβεβηκός», τῆς «δυνάμει» καὶ τῆς «ἐν ἐνεργείᾳ», τοῦ θεομόρφου καὶ τοῦ ἀνθρωπομορφικοῦ, τοῦ ἀοράτου καὶ τοῦ ὁρατοῦ, τοῦ ἀκτίστου καὶ τοῦ κτιστοῦ, τῆς φύσεως καὶ τῆς ὑπερβάσεως τῆς φύσεως μέσα στὸ βασίλειο τῆς Θ. Χάριτος. Μέσα στὴν θεανθρωπίνην ὑφὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ

33. Βλ. περισσότερα στὴν ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ «φυσικὴ τοῦ Χάους» καὶ ἡ «Γεωμετρία τῶν Fractals» ὑπ' ἀρ. 7 παράγραφῳ τῆς μονογραφίας: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὸ ζήτημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ (Συμβολὴ στὴν Ὁρθόδοξον Θεολογικὴν Γνωσιολογίαν)*, Ἀθήναι, 1992, σσ. 31-38.

34. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐνότης καὶ ποικιλομορφία στὴν Ὁρθόδοξία*, Ἀθήναι, 1983, σσ. 11-12. Τοῦ ἰδίου, *Ἡ Χριστιανικὴ Κοσμοθεωρία*, Ἀθήναι, 1949, σ. 135, ὅπου βλ. καὶ σχετικὴν Βιβλιογραφία.

πολλὲς διαφορὲς ἢ καὶ διαλεκτικὲς ἀντιθέσεις, ποὺ μερικὲς φορὲς ἐκ πρώτης ὄψεως φθάνουν ἕως τὴν πόλωσι, αἴρονται εἰς μίαν ὑπερκειμένη ἀνωτέραν ὁργανικὴν ὁλότητα³⁵.

Πηγὴ καὶ θεμέλιο τῆς ἐνότητος αὐτῆς εἶναι τόσο ὁ Θεάνθρωπος, στὸν Ὅποιον «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο», ὅσον καὶ ἡ Ἁγία Τριάς, στὸ μυστήριον τῆς Ὁποίας δὲν ἔχομε στατική καὶ νεκρὴ παρουσία τῆς μᾶς, ἀναλλοιώτου καὶ ἀμεταβλήτου θείας οὐσίας, ἀλλὰ ζωντανὴν καὶ δυναμικὴν ἐνότητα τῶν εἰς διαφόρους τόπους καὶ χρόνους κατὰ ποικίλους τρόπους ἐκδηλουμένων ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν τῶν τριῶν προσώπων. Ἡ πολλότης καὶ ἡ ποικιλομορφία μέσα στὸ ὑλικοπνευματικὸ σύμπαν εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο «ἔχνος» καὶ ἀπεικόνις τῆς γενεσιουργοῦ αἰτίας τῆς, δηλαδὴ τῆς πολλότητος τῶν τριαδικῶν θείων ἐνεργειῶν. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ σταθερὰ ἐνότης μέσα στὸν Χριστιανισμό καὶ στὴν Ἐκκλησίαν εἶναι ἀλληλένδετη μὲ ποικιλίαν μορφῶν.

Ἡ Ἐκκλησία, ἐὰν τὴν παρατηρήσωμεν ἐπιπολαίως καὶ ἀπὸ ἔξω, ἐμφανίζεται ὡς ἓνα ἄθροισμα ἀτόμων, τὰ ὁποῖα ἐπιδιώκουν τὴ σωτηρίαν κατ' ἀτομιστικὸν τρόπο καὶ ζοῦν τὸ ἓνα κοντὰ στὸ ἄλλο χωρὶς βαθύτερη ἐνότητα. Ἐὰν ὅμως ἐξετάσωμε τὴν Ἐκκλησίαν ἐκ τῶν ἔσω ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Ἐκκλησιολογίας, τότε γίνεται φανερόν ὅτι πρόκειται περὶ κοινωνίας προσώπων, περὶ μελῶν ἐνὸς καὶ τοῦ ἰδίου ἀοράτου πνευματικοῦ σώματος, τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς κεφαλὴν τὸν Χριστόν.

Στὴν Παλαιὰ καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη τονίζεται ἡ ἐνότης τοῦ σχεδίου τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐνότης ὡς ἔργο τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖο συνάγει ὅλους τοὺς λαοὺς σὲ ἓνα λαὸν τοῦ Θεοῦ, σὲ ἓνα «γένος ἐκλεκτόν, βασιλεῖον ἱεράτευμα, ἔθνος ἅγιον» (Α' Πέτρ. β' 9). Ἡ ἐνότης τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ δὲν ἀποκλείει τὴν ποικιλίαν τῶν κλήσεων καὶ χαρισμάτων. «Διαιρέσεις δὲ χαρισμάτων εἰσὶ, τὸ δὲ αὐτὸ Πνεῦμα καὶ διαιρέσεις διακονιῶν εἰσι, καὶ ὁ αὐτὸς Κύριος καὶ διαιρέσεις ἐνεργημάτων εἰσὶν, ὁ δὲ αὐτὸς ἐστὶ Θεός, ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα ἐν πᾶσιν. Ἐκάστω δὲ δίδεται ἡ φανέρωσις τοῦ Πνεύματος πρὸς τὸ συμφέρον ὃ μὲν γὰρ διὰ τοῦ Πνεύματος δίδεται λόγος σοφίας, ἄλλω δὲ λόγος γνώσεως κατὰ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα, ἑτέρω... χαρίσματα ἰαμάτων..., ἄλλω δὲ ἐνεργήματα δυνάμεων, ἄλλω δὲ προφητεία, ἄλλω δὲ διακρίσεις πνευμάτων, ἑτέρω δὲ γένη γλωσσῶν, ἄλλω δὲ ἐρμηνεῖα γλωσσῶν πάντα δὲ ταῦτα ἐνεργεῖ τὸ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα, διαιροῦν ἰδίᾳ ἐκάστω καθὼς βούλεται...» (Α' Κορ. ιβ' 4-12). Ἡ ποικιλία αὕτη μέσα στὴν ἐνότητα φαίνεται ἀφ' ἐνὸς στὴν ἐκλογὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων,

35. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ... Τριφδίου*, σσ. 148-150.

οἱ ὅποιοι ἔχουν διαφορετικούς ψυχολογικούς τύπους καὶ χαρακτήρες, καὶ ἄφ' ἑτέρου στὶς διαφορετικὲς ἱεραποστολικὲς μεθόδους καὶ στὶς μεθόδους τοῦ θεολογεῖν, ποὺ παρουσιάζονται ἄλλες στὸ ἰουδαϊκόν, ἄλλες στὸ ἰουδαίο-ελληνιστικόν καὶ ἄλλες στὸ καθαρῶς ἑλληνιστικὸ περιβάλλον. Ἄς θυμηθοῦμε ἔπειτα τόσον τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν, ὑπὸ τὶς ὁποῖες μᾶς παραδόθηκε ἡ εὐαγγελικὴ παράδοσις καὶ τὶς ὁποῖες προσπαθοῦμε νὰ ἀνιχνεύσωμε κυρίως μὲ τὴν μορφοϊστορικὴν καὶ τὴν ἱστορικοκριτικὴν μέθοδο, ὅσον καὶ τὶς διάφορες θεολογικὲς προοπτικὲς, οἱ ὁποῖες ὑπάρχουν στὸν Ἀπ. Παῦλο, στοὺς Συνοπτικούς (Ματθαῖον, Μᾶρκον, Λουκᾶν) καὶ στὸν Ἰωάννη καὶ ὑπὸ διαφορετικὴν ὀπτικὴ γωνία ἀναφέρονται στὴν μία καὶ σταθερὴ παρουσίασι πτυχῶν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Θεανθρώπου Σωτῆρος. Ὁ συνδυασμὸς ἐνότητος καὶ πλουραλισμοῦ μέσα στὴν Καινὴν Διαθήκην φαίνεται καὶ στὴν κοινωνιολογικὴ ποικιλία τῶν τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν κοινοτήτων. Ἡ ποικιλία αὕτη συμβολίζεται μὲ τὶς ἰδιοτυπίες τῶν ἑπτὰ Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀποκαλύψεως. Ὁ ἱερὸς ἀριθμὸς ἑπτὰ συμβολίζει τὴν ὁλότητα καὶ τὴν ἐνότητα μέσα στὴν ποικιλομορφία.

Ἡ ποικιλόμορφος εἰκὼν τῆς Καινῆς Διαθήκης εἶναι ἡ ἀφετηρία τοῦ μορφολογικοῦ πλουραλισμοῦ, ὁ ὁποῖος πάντοτε ὑπῆρχε στὴν Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, ἐξηγούμενος κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὴν προσπάθεια μεταφορᾶς τοῦ θείου μηνύματος στοὺς ἀνθρώπους μέσα στὰ ἐκάστοτε χωροχρονικὰ πλαίσια.

Τὸ μήνυμα αὐτό, ποὺ ἐξαγγέλθηκε μὲ λογικὲς κατηγορίες καὶ μὲ ἐκφραστικὰ μέσα τοῦ κοσμοειδώλου καὶ ἀνθρωποειδώλου τῆς ἐποχῆς τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης, μεταδίδεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία σὲ κάθε γενεὰ καὶ βιώνεται μέσα σὲ νεώτερες πολιτισμ(τ)ικὲς συνθήκες, ποὺ εἶναι διαφορετικὲς κατὰ τόπους καὶ χρόνους. Στὸ αἶτημα αὐτὸ θεμελιώνεται ὁ δυναμικὸς χαρακτήρ τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς, ἡ ὁποία ἤδη στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία εἶχεν ὀδηγήσει στὶς εἰδολογικὲς διαφορὰς λ.χ. μεταξὺ τῆς Ἀλεξανδρινῆς καὶ τῆς Ἀντιοχείανης Θεολογικῆς Σχολῆς. Στὴν πρώτη Σχολῇ δεσπόζουσα ἦταν ἡ συμβολικὴ ἢ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἐνῶ στὴν δευτέρῃ προσφιλέστερος ἦταν ὁ ἱστορικογραμματικὸς τρόπος τῆς κατανοήσεως τῶν ἱερῶν κειμένων. Τόσον γιὰ τὴν καταφατικὴ, ὅσον καὶ γιὰ τὴν ἀποφατικὴ Θεολογία, τόσον γιὰ τὸν ἀριστοτελίζοντα, ὅσον καὶ γιὰ τὸν πλατωνίζοντα ἢ ἀύγουστινίζοντα τρόπο τοῦ θεολογικῶς σκέπτεσθαι ἰσχύει ἡ διάστασις τοῦ δυναμικοῦ, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ νέες — ἀνθρωπομορφικὲς ἐν πάσῃ περιπτώσει — θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς διατυπώσεις, οἱ ὁποῖες, ἐκφράζοντας πάντοτε τὸ ἀναλλοίωτο καὶ σταθερὸ οὐσιώδες περιεχόμενο τῆς χριστιανικῆς πίστεως,

ἀνταποκρίνονται σὲ διαφορετικὴ δομὴ σκέψεως ἢ σὲ διαφορετικὸν ὀρίζοντα κατανόησεως καὶ σὲ διαφορετικὰς ἱστορικὰς ἢ πολιτισμ(τ)ικὰς ἢ γλωσσικὰς συνθήκας³⁶.

Ἄς ἐπιτραπῇ νὰ ὑπενθυμίσω τὸ παράδειγμα τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ὁ ὁποῖος, ἀγωνιζόμενος διὰ τὸν σταθερὸ οὐσιώδη πυρῆνα τῆς Ὁρθοδοξίας, δὲν ἀνεχόταν ὅποιονδήποτε εἰρηνισμό, δογματικὸ συγκρητισμὸ, μινιμαλισμὸ καὶ σχετικισμὸ. Ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ ὁδοστρωτὴρ τοῦ Ἀρειανισμοῦ εἶχεν ἰσοπεδώσει καὶ νεκρώσει τὰ δογματικὰ ἀνακλαστικὰ τῶν Ἱεραρχῶν τῆς Ἀνατολῆς, αὐτὸς ὡς ἐλεύθερος σκοπευτὴς — ἔστω καὶ μόνος — συνέχιζε νὰ ἀγωνίζεται³⁷.

Ἄλλ' ὅταν ἐπρόκειτο ὄχι γιὰ τὴν οὐσία τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὸν οὐράνιο θησαυρὸ τῆς, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὁστράκινο σκεῦος τῶν ποικίλων κατὰ τόπους καὶ περιστάσεις ἐξωτερικῶν μορφῶν τῆς, τότε ὁ Ἀθανάσιος ἐνεφορεῖτο ἀπὸ προσοδευτικὸ καὶ οἰκουμενικὸ πνεῦμα, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἐνότητα τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ μέσα εἰς αὐτὴν τὴν ποικιλία τῶν ἐξωτερικῶν μορφῶν τῆς. Ὅταν ἦταν ἐξόριστος στὰ Τρέβειρα ἢ στὴν Ρώμη, «ἐσχόλαζε ταῖς συνάξεσιν»³⁸, ἐνισχυόμενος ἀπὸ τὰ διαφορετικὰς ἐξωτερικὰς μορφὰς λατρευτικὰ ἔθιμα καὶ τὶς λειτουργικὰς ἐκδηλώσεις τῆς Δύσεως καὶ ἀπὸ τὴ συναναστροφὴ μὲ προσωπικότητες τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἀθανάσιος διέκρινε τότε στοὺς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως τὸ ἄτρεπτο ὀρθόδοξο φρόνημα, ποὺ δὲν ὑπῆρχε στοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἀνατολῆς, παρὰ τὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ νοοτροπία τῶν Δυτικῶν ἐμποτιζόταν ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ νομικὸ πνεῦμα, ὁ δὲ ἐπίσκοπος τῆς Ρώμης εἶχεν

36. Περισσότερα γιὰ τὴν καθ' ὅλου χριστιανικὴ καὶ ὀρθόδοξη ἐνότητα μέσα στὴν ποικιλομορφία βλ. στὰ ἐξῆς: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ χριστιανικὴ ἐνότης μέσα στὴν ποικιλομορφία*, Ἀθήνα, 1978. Τοῦ ἰδίου, *Ἐνότης καὶ ποικιλομορφία στὴν Ὁρθόδοξία*, Ἀθήνα 1983. Τοῦ ἰδίου, *Unité et pluralité du témoignage du Christ*, Paris 1975. Τοῦ ἰδίου, *Glaubenseinheit und Ausdrucksvielfalt*, Innsbruck 1976. Τοῦ ἰδίου, *L' unitá christiana nei suoi diversi aspetti*, Milano 1979.

37. Περισσότερα σχετικῶς βλ. στὸν ἐπίσημο λόγο, ποὺ ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὸν γράφοντα τὴν 18ῃ Ἰανουαρίου 1974 στὴν Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν γιὰ τὴ συμπλήρωσι 1600 ἐτῶν ἀπὸ τὴν κοίμησι τοῦ Μ. Ἀθανασίου: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ὡς φορεὺς τοῦ γνησίου ὀρθόδοξου πνεύματος*, Ἀθήνα, 1978, σσ. 55-56: (Ὁ Ἀθανάσιος) «ἵστατο ἀεικίνητος ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τῆς στρατευομένης Ὁρθοδοξίας, σπεύδων νὰ προτάξῃ ἑαυτὸν πανταχοῦ, ὅπου ἐβλέπεν εἰς τὰ τεῖχη αὐτῆς ρήγματα, διὰ τῶν ὁποίων οἱ πολέμοι ἠπειλοῦν εἰσβολὴν ἢ εἶχον ἤδη ἐπιτύχει ταύτης. Ὁ Ἀθανάσιος οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ὑπέστειλε τὴν σημαίαν τοῦ αγώνος. Συνέχιζεν αὐτὸν ἀκόμη καὶ ἀπὸ κρυψάνος ἡ ἀσκητηρίου τινὸς ἢ ἐσθίων τὸν ἄρτον τῆς ἐξορίας ἐν τῇ Δύσει».

38. Μ. Ἀθανασίου, «Πρὸς βασιλέα Κωνσταντῖον ἀπολογία 4»: *Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων* (= ΒΕΠΕΣ), τόμ. 33, σ. 216.

ἤδη καὶ τότε τάσεις διεκδικήσεως κάποιου πρωτείου ἐξουσίας, παρουσιαζόμενος ὡς διάδοχος τοῦ Ἀπ. Πέτρου καὶ γράφοντας πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς: «*Ἀξιῶ ὑμᾶς μηκέτι ταῦτα γίνεσθαι*»³⁹.

Ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἶχε προοδευτικὸ πνεῦμα ἐν σχέσει πρὸς λεκτικὰς διατυπώσεις τῶν δογμάτων. Ἡ γνησία Ὁρθοδοξία γι' αὐτὸν εἶναι ἡ — μὲ τὴν βοήθεια ὠρισμένων ἐκφράσεων ἢ λέξεων — βίωσις τῆς οὐσίας τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν. Οἱ λέξεις αὐτὲς ἀνταποκρίνονται σὲ ὠρισμένη ὑψὲς σκέψεως, σὲ ὠρισμένον ὁρίζοντα κατανοήσεως καὶ γλωσσικὸν ἐξοπλισμὸν συγκεκριμένης ἱστορικῆς ἐποχῆς. Ἐπομένως ὑπὸ τυχὸν νέους ὁρίζοντες καὶ ὑπὸ τυχὸν νέα συγκεκριμένα περιστατικὰ ἢ Ἐκκλησία, καθοδηγουμένη ἀπὸ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, εἶναι δυνατόν, πρὸς διατύπωσιν τῶν βιουμένων ἀπὸ αὐτὴν δογματικῶν ἀληθειῶν, νὰ υἱοθετῇ καὶ νέες λέξεις ἢ ἐκφράσεις.

Τὸ θεατρικὸ ἢ μᾶλλον ἀντιθεατρικὸ ἔργο «*Κάσπαρ*», ποὺ παίχθηκε πρὸ ἐτῶν μὲ πολλὴν ἐπιτυχία στὴν «*Νέα Σκηνή*» τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου, μὲ πλῆθος φράσεων, ποὺ ἀπαγγέλλονται ἀπὸ τὸν ἥρωα, ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ἰδία λέξις, ἀναλόγως πρὸς τὶς γλωσσικὰς συναρτήσεις τῆς, εἶναι δυνατόν νὰ ἔχῃ διαφορετικὴν σημασία. Γι' αὐτὸ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος τόνιζε, ὅτι δὲν πρέπει νὰ φιλονικοῦμε γιὰ λέξεις, χωρὶς νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ περιεχόμενόν τους καὶ τὸ «*φρόνημα τῆς εὐσεβείας*»⁴⁰: «*οὐ γὰρ αἱ λέξεις τὴν φύσιν παραιροῦνται· ἀλλὰ μᾶλλον ἡ φύσις τὰς λέξεις εἰς ἐαυτὴν ἔλκουσα μεταβάλλει. Καὶ γὰρ οὐ πρότεροι τῶν οὐσιῶν αἱ λέξεις, ἀλλ' αἱ οὐσίαι πρῶται καὶ δεύτεροι τοῦτων αἱ λέξεις*»⁴¹.

Ὁ Μ. Ἀθανάσιος καὶ ἡ Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ Ἀρειανισμοῦ, προτίμησαν τὴν ἐκ τῆς Δύσεως παραληφθεῖσα διατύπωσις «*μία οὐσία καὶ ὑπόστασις*», ἡ ὁποία διατύπωσις ἦταν ξένη πρὸς τὴν παράδοσι τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ὁποία προτιμοῦσε τὴν διατύπωσις «*μία οὐσία, τρεῖς ὑποστάσεις*». Ἡ ἀνατολικὴ προελεύσεως φράσις αὐτὴ τελικῶς ξαναγύρισε στὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή καὶ ἐπικράτησε, ὑπερφαλαγγίζοντας καὶ αὐτὴν τὴν διατύπωσις τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Γι' αὐτὸ ὁ Μέγας Βασίλειος διακηρύττει: «*Ἐν τρισὶ τελείαις ὑποστάσεσιν ἡ μία θεότης γνωρίζεται*»⁴².

39. Μ. Ἀθανασίου, «Ἀπολογητικὸς λόγος β, 35»: ΒΕΠΕΣ, τόμ. 31, σ. 76.

40. Μ. Ἀθανασίου, «Ὁ πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς τόμος, 8»: ΒΕΠΕΣ, τόμ. 31, σ. 128.

41. Μ. Ἀθανασίου, «Κατὰ Ἀρειανῶν λόγος β', 3»: ΒΕΠΕΣ, τόμ. 30, σ. 181.

42. Μ. Βασιλείου, «Ἐπιστολὴ 2,10, § 5 καὶ 4», Migne Ἐ. Π., τόμ. 32, σ. 776, 773. Περισσότερα σχετικῶς βλ. στὰ ἔργα: Βασιλείου Στεφανίδου, Ἐκκλησια-

Ἐπειτα ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ἀναγνωρίζοντας τὴν δυναμικὴ διάστασι καὶ τὸν πλουραλισμὸ τῶν διατυπώσεων τῆς ὀρθοδόξου ἀληθείας, ἀγωνίσθηκε γιὰ τὴν ἐπικράτησι τῆς λέξεως «ὁμοούσιος» μετ' ὀρθόδοξη ἔννοια, μολοντί ἡ λέξις αὐτὴ ἐχρησιμοποιεῖτο μετ' ἄλλην ἔννοια ἀπὸ τὸν αἰρετικὸν Παῦλον τὸν Σαμοσατέα καὶ γι' αὐτὸ μάλιστα εἶχε καταδικασθῇ τὸ 268 στὴν Ἀντιόχεια ἀπὸ ὀρθοδοξοτάτην σύνοδο 70 ἐπισκόπων, οἱ ὅποιοι «εἰρήκασι μὴ εἶναι ὁμοούσιον τὸν Υἱὸν τῷ Πατρὶ»⁴³. Ἀντιθέτως ὁ Μ. Ἀθανάσιος καὶ ἡ Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, μετ' φιλελεύθερο καὶ προοδευτικὸ πνεῦμα, — ποὺ σκανδάλισε ὄχι μόνον τοὺς Ἀρειανούς, ἀλλὰ καὶ συντηρητικοὺς Ὁρθοδόξους —, υἱοθέτησαν τὴν λέξιν «ὁμοούσιος». Γι' αὐτὸ ὁ ἱερὸς πατὴρ τονίζει: «Ἀμφοτέρων τῶν συνόδων οἱ Πατέρες διαφόρως ἐμνημόνευσαν περὶ τοῦ ὁμοουσίου· οὐ χρὴ πάντως ὑμᾶς διαφέρεσθαι πρὸς αὐτούς, ἀλλὰ τὴν διάνοιαν αὐτῶν ἐρευνᾶν καὶ πάντως ἀμφοτέρων τῶν συνόδων εὐρήσομεν τὴν ὁμολογίαν»⁴⁴. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ὁ Μ. Ἀθανάσιος προτρέπει νὰ μὴ συμπεριφερώμεθα ὡς πρὸς ἐχθρούς, ἀλλ' «ὡς ἀδελφοὶ πρὸς ἀδελφούς» νὰ διαλεγώμεθα πρὸς ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἀπορρίπτουν μὲν τὸν ὄρο «ὁμοούσιος» τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἀλλ' ἔχουν γνήσιο ὀρθόδοξο φρόνημα καὶ «τὴν αὐτὴν ἡμῖν διάνοιαν»⁴⁵. Ἡ ἀδελφικὴ αὐτὴ ἀγάπη βοήθησε τὸν Ἀθανάσιον στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὸν χαρακτηρίζομενο ὡς «Ἀθανάσιον τῆς Δύσεως»⁴⁶ Ἰλάριο Πικτάβων (Poitiers) νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν πέραν ἀπὸ τὶς λεκτικὰς διαφορὰς ὑφισταμένην ἐνότητα τῆς πίστεως μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ συντηρητικῶν «ὁμοιουσιστῶν»⁴⁷. Καὶ οἱ δύο, μολοντί προτιμοῦσαν τὴν λέξιν «ὁμοούσιος» καὶ καταπολεμοῦσαν τὸν ὄρον «ὁμοιούσιος», ὅταν μετ' τὴν πάροδο τοῦ χρόνου εἶδαν τὰ πράγματα ἀπὸ ὑψηλότερη σκοπιά, ἔλεγον ὅτι εἶναι δυνατόν ὁ ὄρος «ὁμοιούσιος» νὰ κατανοηθῇ ὀρθοδόξως, ὅπως ἀντιθέτως ὁ ὄρος «ὁμοούσιος» εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ἐκκληφθῇ κακοδόξως⁴⁸.

στικὴ Ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, Ἀθήναι, 1948, σσ. 162-182. Παναγιώτου Τρεμπέλα, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. 1, Ἀθήναι, 1959, σσ. 240-241.

43. Μ. Ἀθανασίου, «Ἐπιστολὴ περὶ τῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀρμίνῳ τῆς Σικελίας καὶ ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας συνόδων, 45»: ΒΕΠΕΣ, τόμ. 31, σ. 330.

44. Αὐτόθι.

45. Ἐνθ' ἄνωτ., 41: ΒΕΠΕΣ, τόμ. 31, σσ. 326-327.

46. Berthold Altaner, *Patrologie*, Freiburg, 1958, σ. 325.

47. Τόμος ἀγάπης, Vatican - Phanar (1958-1970), Rome - Istanbul 1971, σ. 375.

48. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ὡς φορεὺς τοῦ γνησίου ὀρθοδόξου πνεύματος, σσ. 58-59.

Ἡ συνύπαρξις τοῦ σταθεροῦ καὶ τοῦ μεταβλητοῦ, ποῦ ἀνταποκρίνεται στὸν συνδυασμὸ ἐνότητος καὶ ποικιλομορφίας, εἶναι γνώρισμα τῆς θεανθρωπίνης δομῆς τῆς Ὁρθοδοξίας, στὴν ὁποία —κατὰ τὴ διατύπωσι τοῦ Ἀπ. Παύλου καὶ τοῦ Εἰρηναίου— γίνεται «ἀνακεφαλαίωσις» ἐν Χριστῷ τῶν οὐρανίων καὶ ἐπιγείων ὄντικῶν πραγματικότητων (Ἐφ. α' 10). Ἐνεκα τῆς ἀνακεφαλαίωσεως αὐτῆς ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι θαυμαστὴ ἐνότης μέσα στὴν ποικιλία τῶν μορφῶν καὶ κατὰ τρόπον ἁρμονικὸ ἐνοφθαλμίζει στὴν πολυέδρη καὶ πολύπτυχη ἐμπειρία καὶ πνευματικὴ τῆς βίωσης νέα μὲν, ἀλλὰ πάντοτε ὁμόλογα, ὁμογενῆ καὶ ὁμοιογενῆ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα κατὰ χρόνους, τόπους, λαοὺς, ιδιοσυγκρασίες καὶ ψυχοσυνθέσεις ἀποτελοῦν ἰσοδύναμα ὁστράκινα σκευὴ τοῦ οὐρανόυ θησαυροῦ τῆς, διότι ἀκριβῶς ἀναχωνεύονται στὴν πυρακτωμένη κάμινό τῆς καὶ δέχονται ἐπάνω τους ὅλες τὶς ἀνταύγειες καὶ μαρμαρυγὲς τοῦ θαβωρείου φωτός.

Τὸ φῶς αὐτό, προσπίπτοντας στὸ λαμπρὸ πρίσμα τῆς Ὁρθοδοξίας, ὑφίσταται τρόπον τινὰ φασματοσκοπικὴ ἀνάλυσι καὶ παρουσιάζει ὅλην τὴν κλίμακα τῶν ἀναριθμῆτων δυνατῶν ἐξαισιῶν συνδυασμῶν καὶ συνθέσεων τῶν χρωμάτων τῆς ἱριδος.

Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία προσφέρει τὸ «ἀλλόμενον εἰς ζωὴν αἰώνιον ὕδωρ» (Ἰωάν. δ' 14), ποῦ εἰσέρχεται στὰ διάφορα φυτὰ τῶν ποικίλων προσωπικῶν ψυχοσυνθέσεων καὶ τῶν ἰδιαιτέρων ἱστορικῶν, ἐθνικῶν καὶ πολιτισμ(τ)ικῶν συνθηκῶν καὶ «γίνεται, —ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἱεροσολύμων—, λευκὸ στὸ κρίνο, κόκκινο στὸ τριαντάφυλλο, πορφυροῦν στοὺς μενεξέδες καὶ στοὺς ὑακίνθους καὶ διαφορετικὸ καὶ ποικιλόχρωμο στὶς παντοειδεῖς μορφές (τῶν φυτῶν) καὶ στὸν φοῖνικα μὲν γίνεται ἄλλο, στὴν κληματαριὰ δὲ διαφορετικὸ καὶ σ' ὅλα προσλαμβάνει ὅλες τὶς μορφές... Τὸ ἅγιο Πνεῦμα, ἂν καὶ εἶναι ἓνα μὲ μιὰ μορφὴ καὶ ἀδιαίρετο, στὸν καθένα μοιράζει τὴν Χάρι, ὅπως θέλει» («Εἷς δὲ καὶ ὁ αὐτὸς ὑετὸς κατέρχεται ἐν παντὶ τῷ κόσμῳ· καὶ γίνεται λευκὸς μὲν ἐν κρίνῳ, ἐρυθρὸς δὲ ἐν ῥόδῳ, πορφυραῖος δὲ ἐν ἴοις καὶ ὑακίνθοις καὶ διάφορος καὶ ποικίλος ἐν παντοίοις εἶδεσι· καὶ ἐν φοίνικι μὲν ἄλλος, ἐν ἀμπέλῳ δὲ ἄλλος καὶ ἐν πᾶσι τὰ πάντα... Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐν ᾧ καὶ μονοειδὲς καὶ ἀδιαίρετον, ἐκάστω διαιρεῖ τὴν Χάριν καθὼς βούλεται»)⁴⁹.

Πραγματικῶς, τὸ ἅγιον Πνεῦμα «ὅπου θέλει, πνεῖ» (Ἰωάν. γ' 7), γιὰ νὰ δείξῃ ὅτι μέσα στὴν Ὁρθοδοξία δὲν ἔχουν θέσι ὁ ἐκκλησιαστικὸς μονοφυσιτισμὸς, ὁ μονισμὸς, ὁ κονφορμισμὸς, ὁ ἰσοπεδωτικὸς

49. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, «Κατήχησις ιω'», Migne Ἐ. Π., 33, στ. 932-933.

όδοστρωτὴρ τῆς ὁμοιομορφίας καὶ οἱ παρωπίδες τῆς μονομερείας.

Ἄς παρομοιάσωμεν τὴν Ὁρθοδοξία μὲ θεότευκτο, ἀχειροποίητο καὶ πολυποίκιλο ψηφιδωτό. Δὲν πρέπει ὑπὸ περιορισμένην ὀπτική γωνία νὰ νομίζουμε ὅτι γνησίως ὀρθόδοξες εἶναι μόνον μερικὲς ψηφίδες τοῦ καλλιτεχνήματος αὐτοῦ καὶ νὰ θεωροῦμε ὡς ἀρνητὲς τῆς Ὁρθοδοξίας ἐκείνους τοὺς ἀδελφούς μας, οἱ ὅποιοι στρέφουν τυχὸν τὴν προτίμησίν τους σὲ ἄλλες ψηφίδες, ποὺ κι αὐτὲς ἀνήκουν ἀναποσπάστως στὸ ὀργανικὸ σύνολο τοῦ θείου αὐτοῦ ψηφιδωτοῦ. Αὐτὸ τὸ ὀργανικὸ σύνολο, αὐτὴ ἡ θαυμαστὴ θεανθρωπίνη ὁλότης, ποὺ ἐμπυχώνεται ἀπὸ τὴν ἐνιαία δογματικὴ πίστι καὶ ἀπὸ τὴν ἐνοποιούσα ἀναγωγικὴ καὶ μυσταγωγικὴ πνοή, εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ παρουσιάζεται στὸ ὀπτικὸ μας πεδίο μὲ τὸν εὐρυγώνιο φακὸ τῆς γνησίας ὀρθοδόξου πνευματικότητος. Ἡ πνευματικότης αὐτὴ δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν αἰρετικὴ ἀπόκλισι νὰ ὑπερτονίζωμε τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο εἰς βάρος τοῦ θείου ἢ τὸ θεῖον εἰς βάρος τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ νὰ βλέπωμε ἀνύπαρκτη ἀντίθεσι καὶ πόλῳσι ἐκεῖ, ποὺ στὴν πραγματικότητα ὑπάρχουν διαλεκτικὴ σύνθεσις καὶ ἁρμονία.

Στὸ θεῖο αὐτὸ ψηφιδωτὸ εἶναι ἐναρμονισμένα πλεῖστα διαφορετικά ἢ καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντίθετα στοιχεῖα. Ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου· ὁ ἀτομισμὸς καὶ ὁ κοινωνισμὸς· ἡ ἐνδοστρέφεια καὶ ἡ ἐξωστρέφεια· οἱ οὐράνιες προσδοκίαι καὶ οἱ γῆινες ἐλπίδες· ἡ ἔκστασις στὴν πνευματικὴ θεωρία καὶ ἡ τέρψις τῶν αἰσθήσεων μὲ τὰ ὕλικά σύμβολα· ἡ ἀναστάσιμη ἀγαλλίασις καὶ οἱ ροεῖς τῶν δακρύων μὲ στεναγμοὺς μετανοίας· τὸ πνεῦμα Ἰωάννου καὶ ἡ σκέψις Πέτρου ἢ Παύλου· ἡ θεωρητικὴ στάσις τῆς Μαρίας καὶ ἡ διακονικὴ διάθεσις τῆς Μάρθας· ἡ ταπεινοφροσύνη τοῦ Πέτρου, ποὺ ἔδωκε τὸ χέρι στὸν Παῦλο, μολοντί αὐτὸς «κατὰ πρόσωπον ἀντέστη» (Γαλ. β' 11) σὲ μερικὲς ἀπόψεις ἐκείνου· ὁ χωρισμὸς τῶν δρόμων τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Βαρνάβα· οἱ διαιρέσεις τῶν χαρισμάτων, τῶν διακονιῶν καὶ τῶν ἐνεργημάτων (Α' Κορ. ιβ' 5-6)· ἡ κοινωνιολογικὴ ποικιλία τῶν τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν κοινοτήτων· ἡ θεόμορφη «καινὴ κτίσις» (Β' Κορ. ε' 17) καὶ ἡ ἀνθρωπόμορφη ἀναλογικὴ ἢ συμβολικὴ κατανόησις τῆς ἀπροσίτου στὴν ἀνθρωπίνην διάνοια θείας οὐσίας· τὸ ἀποφατικὸ καὶ τὸ καταφατικὸ στοιχεῖο τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας· ἡ αὐστηρότης ἢ ἀκρίβεια καὶ ἡ οἰκονομία· ὁ ρυθμὸς τῆς βασιλικῆς ἢ ὁ ὀκταγωνικὸς ναὸς ποὺ ἐξυμνεῖται ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης ἢ οἱ παραλλαγές τοῦ θαυμασίου βυζαντινοῦ ρυθμοῦ ἢ καὶ ὁ ἰ. ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Τήνου, ποὺ συγκεντρώνει τίς ἐκδηλώσεις τῆς εὐλαβείας ἑκατομμυρίων Ὁρθοδόξων Ἑλλήνων παρὰ τὸ γεγονὸς, ὅτι ἀπέχει ἀπὸ τὰ ἀνατολικά ἀρχιτεκτονικά πρότυπα καὶ ἔχει μορφολογικά στοιχεῖα

ποὺ μαρτυροῦν δυτικὲς τεχνοτροπίες· οἱ τοιχογραφίες τῶν κατακομβῶν καὶ ἡ εἰκονογραφία λ.χ. τῆς μακεδονικῆς ἢ τῆς κρητικῆς ἢ τῆς ἐπτανησιακῆς σχολῆς· ἡ ἡθικοκοινωνικὴ ἐπὶ τοῦ ὅρους ὁμιλία τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ καὶ ἡ Φιλοκαλία ἢ τὸ Γεροντικό· ἡ κάπως νοησιαρχικὴ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἀλλὰ καὶ οἱ μυστικοὶ στοχασμοὶ τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Συμεῶν τοῦ νέου Θεολόγου ἢ ἡ σύνθεσις τῶν διαφόρων πατερικῶν παραδόσεων στὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμά· ἡ «*Βασιλείας*» τοῦ Μ. Βασιλείου ἢ τὰ συσσίτια τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἢ τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος ἢ τὰ «*Σπίτια Γαλήνης*» καὶ τὰ ποικίλα Ἰδρύματα τῆς σημερινῆς «*Χριστιανικῆς Ἀλληλεγγύης*», τὰ ὁποῖα λ.χ. ἔχουν αἰσθητὴ παρουσίασι ἐδῶ, στὴν Ἱερὰν Μητρόπολι Ἡλείας, ἀλλὰ καὶ ἡ νοερά προσευχὴ τῶν ἡσυχαστῶν· οἱ καλύβες ἢ τὰ σπήλαια τῶν ἐρημιτῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ «*κατ' οἶκον ἐκκλησία*», τὴν ὁποῖαν οἰκοδομεῖ τὸ ἱερὸ μυστήριον τοῦ γάμου· ἡ πατροπαράδοτη θαυμασία βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ μας, ἀλλὰ καὶ οἱ κατανυκτικὲς παραλλαγές λ.χ. ἐνὸς Σακελλαρίδη, ποὺ μεταρσιώνουν πολλοὺς Ὁρθοδόξους Ἑλλήνες, ἢ ἡ ἀνταποκρινομένη στὶς αἰσθητικὲς προτιμήσεις τοῦ περιβάλλοντός της πολυφωνικὴ χορωδία τῆς ἱ. μονῆς Ζαγκόρσκ, μερικὰ χιλιόμετρα ἔξω ἀπὸ τὴν Μόσχα, ἢ οἱ παντὸς εἶδους χορωδίες τῶν Ὁρθοδόξων τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Αὐστραλίας, τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας — ὅλα αὐτά, ποὺ δειγματοληπτικῶς ἀναφέραμε, εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς ποικιλόμορφες καὶ πολυχρωμὲς ψηφίδες, ποὺ εἶναι ἀρμονικῶς συνταιριασμένες στὸ θεότευκτο καὶ ἐνιαῖο αὐτὸ ψηφιδωτό, ποὺ λέγεται «*Ὁρθοδοξία*»⁵⁰.

Ὡς μεταίχμιον καὶ συνδετικὸν κρίκο τοῦ σημερινοῦ, μᾶλλον θεωρητικοῦ, Α' μέρους καὶ τοῦ αὐριανοῦ μᾶλλον πρακτικοῦ ἢ ἐποπτικοῦ (διὰ συγκεκριμένων παραδειγμάτων) Β' μέρους τῆς εἰσηγήσεώς μου ἂς χρησιμοποιήσωμε ἤδη ἀπὸ ἀπόψε τὶς σχετικὲς πρὸς τὸ θέμα μας διατυπώσεις τοῦ ἁγίου Φωτίου τοῦ Μεγάλου, τοῦ ὁποίου τὴν μνήμη ἐωρτάσαμε μόλις πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν. Ὁ ἱ. Φώτιος ἦταν κήρυξ τοῦ λειτουργικοῦ πλουραλισμοῦ τῶν κατὰ τόπους καὶ χρόνους μεταβαλλομένων στοιχείων μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐνότητος, ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου χρήσιν σταθερῶν καὶ ἀναλλοιώτων λειτουργικῶν στοιχείων. Γι' αὐτὸ προέβαλλε κατ' ἄριστον τρόπον τόσον θεωρητικῶς, ὅσον καὶ ἐποπτικῶς μὲ παραδείγματα τὴν συνύπαρξιν τοῦ

50. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐνότης καὶ ποικιλομορφία στὴν Ὁρθοδοξία*, σσ. 12-17.

σταθεροῦ καὶ τοῦ μεταβλητοῦ στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία⁵¹.

Ἡ σταθερότης, ὅπως λέγει ὁ μέγας αὐτὸς ἀγωνιστὴς τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐξασφαλίζεται μὲ τὸ νὰ παραμένῃ ἀθικτὴ ἡ συνεκτικὴ δύναμις τῆς ἀπολύτου ἀφοσιώσεως στὰ «περὶ πίστεως» δόγματα. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐλαχίστη παρέκκλισις ἀπὸ τὰ δόγματα αὐτὰ καὶ ἡ «τῶν παραδοθέντων ἀθέτησις» ἢ «καταφρόνησις»⁵² «ἀμαρτεῖν ἐστὶν ἀμαρτίαν τὴν πρὸς θάνατον»⁵³. Ἡ ἀφοσίωσις στὰ δόγματα συντελεῖ, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ πνευματικὴ ἐκείνη στάσις, κατὰ τὴν ὁποία μὲ τὴν χρῆσιν τῶν μεταβλητῶν στοιχείων «οὐκ ἔστι πίστις τὸ ἀθετούμενον, οὐδὲ κοινοῦ τε καὶ καθολικοῦ ψηφίσματος ἐκπτώσις»⁵⁴.

Ὁ ἱ. Φώτιος «ἔργῳ καὶ λόγῳ καὶ γραφίδι» ὑποδεικνύει ἐπανειλημμένως, ὅτι τὸ νεκρὸν γράμμα ὠρισμένων προσκαίρων καὶ τοπικῶν κανονικῶν ἢ λειτουργικῶν ἢ ἐθιμικῶν διατάξεων πρέπει νὰ ὑποχωρῇ ἐνώπιον τοῦ γνησίου ὀρθοδόξου πνεύματος, ὅπερ εἶναι πνεῦμα ἐσωτερικῆς ἀναγεννήσεως καὶ ἐλευθερίας ἐν Χριστῷ, πνεῦμα ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ ποικιλίᾳ, πνεῦμα οἰκονομίας καὶ συγκαταβάσεως, πνεῦμα πολιτιστικῆς ἀναπτύξεως καὶ προωθήσεως τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, πνεῦμα προοδευτικῆς ἐξελίξεως, πνεῦμα σεβασμοῦ πρὸς τὴν ἐπικαιρότητα, πνεῦμα θεραπείας τῶν ἀναγκῶν τοῦ ποιμνίου συμφώνως πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Ἀπ. Παύλου: «Γέγονα τοῖς πᾶσι τὰ πάντα, ἵνα πάντως τινὰς σώσω» (Α' Κορ. θ' 22)»⁵⁵.

Ἀπὸ τέτοιο πνεῦμα ἐμπνεόμενος ὁ ἱ. Φώτιος δὲν διστάζει λ.χ. νὰ διακηρύξῃ ὅτι ὅταν δὲν ὑπάρχουν διακόνισσες ἢ εὐσχήμονες χριστιανὲς γιὰ νὰ μεταφέρουν τὴν Θεία Κοινωνία στοὺς Χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν φυλακισθῇ ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς, πρέπει νὰ ἔχωμε τὸ θάρρος νὰ ἐμπιστευώμεθα κατ' οἰκονομίαν τῇ μεταφορᾷ τῆς Θείας Κοινωνίας ἀκόμη καὶ σὲ σοβαρὲς μουσουλμανίδες, εἰς «εὐσχήμονας» γυναικας «πίστεως ἄλλοτρίας βουλομένας εὐποιεῖν Χριστιανοῖς»⁵⁶.

51. Ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 6 ἐξ.

52. «Οἶδε καὶ ἡ μικρὰ τῶν παραδοθέντων ἀθέτησις καὶ πρὸς ὅλην τοῦ δόγματος ἐπιτρέψαι καταφρόνησιν»: Μ. Φωτίου, «Ἐπιστ. ιγ' πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἀρχιερατικοὺς θρόνους», Migne Ἐ. Π., τόμ. 102, στ. 724.

53. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ β' ἀπολογητικὴ πρὸς τὸν πάπαν Νικόλαον», Migne Ἐ. Π., τόμ. 102, στ. 604.

54. Ἐνθ' ἄνωτ., στ. 608.

55. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεύχος Α', ἐν Ἀθήναις 1980, σσ. 275-276.

56. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ ιη', Λέοντι ἀρχιεπισκόπῳ Καλαβρίας», Migne Ἐ. Π., τόμ. 102, σσ. 780-781, ὅπου ὁ ἱ. Φώτιος προσέθεσεν ὅτι πρέπει «ἐπὶ τοσοῦτον αὐταῖς τεθαρρησκέαι καὶ προσανατεθῆναι..., ἀλλὰ καὶ δι' αὐτῶν εἰσκομίζειν τὴν τοῦ

Ὁ ἱερὸς Φώτιος, — ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸ δημοκρατικὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδοξίας —, θεωροῦσε ὡς φυσικὸν τὸ νὰ χρησιμοποιῇ ἡ λατρεία ὅλες τὶς τοπικὰς μητρικὰς γλώσσας· «*ἀλλὰ σχήματα καὶ (ἀνομοίους) τύπους γραμμάτων*» καὶ «*ἀπήχησιν καὶ σημασίαν φωνῆς ἑτεροειδῆ τε καὶ ἀλλοτριωτάτην*»⁵⁷. Ἐτσι τὸ θεόπνευστο Εὐαγγέλιο παρουσιάζεται σὲ διαφορετικὰς γραφεὶς καὶ ἀκούεται σὲ ποικίλους ἤχους ἄλλοτε ὡς Εὐαγγέλιον τῶν Ἑλλήνων καὶ ἄλλοτε ὡς Εὐαγγέλιον τῶν Ρωμαίων ἢ τῶν Ἰνδῶν ἢ τῶν Ἑβραίων ἢ τῶν Αἰθιοπῶν⁵⁸.

Τὸ ὀρθόδοξο πνεῦμα, κατὰ τὸν Μ. Φώτιον, εὐλογεῖ ἐπίσης τὶς κατὰ τόπους καὶ χρόνους διαφορὰς καὶ ποικιλίαις στὴν ὕλη, στὸ σχῆμα, στὸ χρῶμα καὶ στὴν τεχνοτροπία τοῦ σταυροῦ, τῶν ἱερῶν εἰκόνων, τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ λοιπῶν λειτουργικῶν ἀντικειμένων. Γιὰ τὴν κατασκευὴν τους, ὅπως λέγει, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ εἴτε χρυσός, εἴτε ἄργυρος, εἴτε χαλκός, εἴτε ἄλλη ὕλη καὶ ποικιλία χρωμάτων⁵⁹. Γιὰ τὸν σταυρὸ ἐρωτᾷ ὁ ἱ. Φώτιος: «*Ποῖον σταυρὸν προσερέσθε πάντως τοῦ πρωτοτύπου νομοῦμεν ὅμοιον, ὃς μετὰ τοῦ τίτλου σχηματίζεται ἢ ὃς ἄνευ ἐκείνου διατυπῶνται καὶ διαγράφεται;*»⁶⁰. Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἐξεικονίζον κατὰ διαφορετικὸν τρόπο τὸν Κύριον, ἐνῶ οἱ Ἰνδοὶ καὶ οἱ Αἰθίοπες τὸν παρουσιάζον ἔτσι, ὥστε νὰ ὁμοιάζῃ πρὸς αὐτούς. Ἡ διαφορὰ αὕτη, προσθέτει, δὲν αἰρεῖ τὴν κοινὴν πίστιν, ὅτι «*σαρκὶ ἐπεδήμησε Χριστός*»⁶¹. «*Οὐ πάντως λυμαίνεται τῶν εἰκονισμάτων τὸ ἀνόμοιον τὴν τῆς εἰκόνης φύσιν καὶ τὴν ἀλήθειαν*»⁶². Ἐκεῖνο, ποὺ κατὰ τὸν ἱ. Φώτιον ἔχει πρωταρχικὴν σπουδαιότητα, εἶναι κυρίως ὁ μυσταγωγικὸς καὶ ἀναγωγικὸς «*τῆς εἰκονουργίας σκοπός*», «*ἢ διάθεσις*» τῆς πίστεως, ὡς καὶ ἡ «*παρεπομένη πράξις*», δηλαδή ἡ Ὁρθοδοξία καὶ ἡ μὲ τὴν Ὁρθοπραξίαν ἔμπρακτος ἐκδήλωσις τῆς πίστεως: «*Οὐ γὰρ μόνῳ σχήματι σώματος καὶ μορφῆς εἰκονίζεται χρώματι τὸ εἰκονιζόμενον, ἀλλὰ καὶ ποιῶ διαθέσει, καὶ παρεπομένη πράξει, καὶ παθῶν ἐμφάσει, καὶ τόπων ἱερῶν ἀναθέσει, καὶ ἐπιγραμμάτων ἐρμηνεία, καὶ συμβόλοις ἐξαιρέτοις ἄλλοις, ὧν μηδὲν παρεῖναι, ἢ μὴ τὰ*

ἀγαθοῦ κοινωνίαν τοῖς μηδ' ὑπ' αὐτῆς τῆς τυραννίδος τῆς εἰς Χριστὸν καταλιγωρηκόσι πίστει· οὐδέποτε γὰρ κοινοῦται τὸ ἅγιον, μᾶλλον δὲ ἀγιάζει καὶ τοὺς κεκοινωνήτους».

57. Μ. Φωτίου, «Τὰ Ἀμφιλόχεια, ἐρώτ. σε',» Migne Ἐ. Π., τόμ. 101, στ. 949.

58. Αὐτόθι, στ. 948-952.

59. Ἐνθ' ἀνωτ., «ἐρώτ. ρια',» Migne Ἐ. Π., τόμ. 101, στ. 653.

60. Αὐτόθι, «ἐρώτ. σε',» Migne Ἐ. Π., τόμ. 101, στ. 948-952.

61. Ἐνθ' ἀνωτ.

62. Αὐτόθι.

πλείονα ταῖς παρὰ τῶν πιστῶν εἰκόσι παντελῶς ἀδύνατον. Δι' ὧν, οὐδὲν ἔλαττον, ἢ καὶ πάντα προσήν, εἰς ἔννοιαν καὶ τιμὴν τοῦ εἰκονισθέντος, ὅπερ ἐστὶ τῆς εἰκονουργίας σκοπὸς ἀναγόμεθα»⁶³.

Ἐπειτα ἡ εὐλάβεια, κατὰ τὸν ἴδιον μέγαν Πατριάρχην, δὲν ἀπαιτεῖ ὁμοιόμορφο σχῆμα στὴν κόμη τῶν ἱερέων, στὴν περικοπὴ «τῶν τριχῶν τῆς κεφαλῆς»⁶⁴. Ἐπίσης ἡ πίστις καὶ ἡ εὐσέβεια δὲν θίγονται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ Ἱστορία τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ πλοῦτον καὶ μεγάλην ποικιλίαν λειτουργικῶν τύπων καὶ οἰκογενειῶν, ποὺ παρουσιάζουν διαφορὰς καὶ ἀνομοιότητα στὴν ἔκτασι, στὴν ποιότητα καὶ στὴ διατύπωσι τοῦ περιεχομένου τῶν ἱερουργιῶν, τῶν εὐχῶν καὶ τῶν ἐπικλήσεων («διαφορὰν... καὶ ἀνομοιότητα... ἐν ταῖς μυστικαῖς θυσίαις καὶ ταῖς ἄλλαις ἱερουργίαις»⁶⁵, «ἐν ταῖς εὐχαῖς, ἐν ταῖς ἐπικλήσεσιν..., ἐν τάξει καὶ ἀκολουθίᾳ..., ἐν τῷ τοῦ χρόνου μήκει καὶ τῇ βραδύτητι, ἐν πλήθει καὶ ὀλιγότητι»⁶⁶). Παρὰ τὶς κατὰ τόπους καὶ χρόνους λειτουργικὰς αὐτὰς διαφορὰς, «ὁ κοινὸς ἄρτος αἷμα χρηματίζει τοῦ λύτρου ἡμῶν»⁶⁷. Ὅπως χαρακτηριστικῶς προσθέτει ὁ ἱ. πατήρ, «ἡ τῶν εἰρημένων ἐτερότης τε καὶ παραλλαγὴ τὴν ἐνοειδῇ καὶ θεοποιὸν χάριν τοῦ Πνεύματος... ὑποδέξασθαι... οὐ διεκώλυσεν»⁶⁸. Ὁ ἱ. πατήρ προσθέτει σχετικῶς καὶ τὰ ἑξῆς: «Ἄλλαι μὲν γὰρ καθ' ἐκάστην τάξιν καὶ βαθμὸν εὐχαί, ἄλλαι δὲ τελεταί, καὶ ὑπουργίαι πάλιν ἕτεραι, ἄλλαι δὲ καιρῶν παραφυλακαὶ καὶ δοκιμασίαι τρόπων ἕτεραι... Οὕτως ἐν οἷς οὐκ ἔστι πίστις τὸ ἀθετούμενον, οὐδὲ κοινοῦ τε καὶ καθολικοῦ ψηφίσματος ἔκπτωσις... Ἄλλων παρ' ἄλλοις ἐθῶν τε καὶ νομίμων φυλαττομένων, οὔτε τοὺς φύλακας ἀδικεῖν, οὔτε τοὺς μὴ

63. Ἐνθ' ἄνωτ.

64. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ β' ἀπολογητικὴ πρὸς τὸν πάπαν Νικόλαον», Migne 'Ε. Π., τόμ. 102, στ. 608: «Τί δὲ καὶ σχῆμα τριχῶν καὶ χρόνου παράτασις εἰς ἱερωσύνης ἀντίληψιν δύναται; Ὁ μὲν γὰρ τρόπος (= συμπεριφορὰ) τὸν ἄνδρα καὶ πρὸ τοῦ σχήματος τῆς ἱερωσύνης δείκνυσιν ἄξιον... Πολλοὺς δὲ φυγῶν ὁ τρόπος ἐπὶ σχήματος μένειν τοὺς σχήματι σεμνυνομένους ἐγκατέλιπεν. Ἡ μὲν γὰρ τῶν τριχῶν περικοπὴ σημεῖον ἐστὶ πολιτείας καθαρευούσης ἔργων νεκρῶν. Ὁ δὲ τὸν ἑαυτοῦ βίον ἀκηλίδωτον ὄση δύναμις συντηρῶν, κἀν ἡ τοῦ σημείου σάλπιγξ οὕτω ἡχῇ τὸν βίον αὐτοῦ κηρύττουσα καθαρὸν, οὗτος οὐδὲν ἐμοὶ τοῦ φέροντος τὸ σημεῖον ἐνδεέστερος εἰς ἀρετὴν». Πρβλ. αὐτόθι, 605: «Ἐνιοὶ δὲ ἐπειδὴν πρὸς ἐπισκοπῆς ὕψος τὸν μοναστὴν ὑψοῦν ἐβελήσωσι, τοῦτον περὶ τροχὰ κείροντες, τὸ πρότερον μεταμείβουσι σχῆμα». Ἐπίσης πρβλ. ἔνθ' ἄνωτ., 604: «Οὕτω ξυρᾶσθαι μὲν ἄλλοις ἀτίριον, ἐτέροις δὲ καὶ συνοδικαῖς ὁροῖς ἀπόβλητον».

65. Μ. Φωτίου «Τὰ Ἀμφιλόχεια..., ἐρώτ. σε'», Migne 'Ε. Π., τόμ. 101, στ. 949.

66. Μ. Φωτίου, «Ἐπιστολὴ β' ἀπολογητικὴ...», Migne 'Ε. Π., τόμ. 102, στ. 608.

67. Ἐνθ' ἄνωτ.

68. Αὐτόθι.

παραδεξαμένους παρανομεῖν, ὁρθῶς ἂν τις κρίνειν εἰδὼς διορίσαιτο»⁶⁹.

Ὁ ἱ. Φώτιος ἐξ ἄλλου ἦταν ὁ κύριος ἐμπνευστὴς τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (τῶν ἐτῶν 879-880), ἡ ὁποία ἀπὸ μερικῶν θεωρεῖται ὡς ἡ Η' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος. Ἡ Σύνοδος αὐτὴ διετύπωσε τὴν πλουραλιστικὴ ἀρχή, κατὰ τὴν ὁποία κάθε ἐκκλησιαστικὸς θρόνος μπορεῖ νὰ ἔχῃ καὶ τὶς ἰδικές του παραδόσεις καὶ τὰ ἰδικά του ἔθιμα, γιὰ τὰ ὁποία οἱ ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ θρόνοι δὲν πρέπει νὰ δημιουργοῦν φιλονικίες καὶ ἐριδες: «*Ἡ ἁγία Σύνοδος εἶπεν· ἕκαστος θρόνος ἔσχεν ἀρχαῖά τινα παραδεδομένα ἔθνη, καὶ οὐ χρή περὶ τούτων πρὸς ἀλλήλους διαφιλονικεῖν καὶ ἐρίζειν. Φυλάττει μὲν γὰρ ἡ τῶν Ρωμαίων Ἐκκλησία τὰ ἔθνη αὐτῆς καὶ προσήκόν ἐστι· φυλάττει δὲ καὶ ἡ Κωνσταντινουπολιτῶν Ἐκκλησία ἰδιά τινα ἔθνη, ἄνωθεν παραλαβοῦσα, ὡσαύτως καὶ οἱ τῆς Ἀνατολῆς θρόνοι*»⁷⁰.

Ἦδη ὅλα, ὅσα εἶπαμε ἀπόψε, ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι μέσα στὴν Ὁρθοδοξία καὶ εἰδικώτερον στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία ὑπάρχουν τόσον τὰ σταθερὰ στοιχεῖα, ποὺ δημιουργοῦν τὴν διαχρονικὴ καὶ διατοπικὴ ἐνότητα τῆς Ὁρθοδοξίας γενικώτερον καὶ τῆς Λατρείας τῆς εἰδικώτερον, ὅσον καὶ ἡ ποικιλία τῶν κατὰ τόπους καὶ χρόνους μεταβλητῶν στοιχείων. Κατὰ τὴν θεωρητικὴ φαινομενολογικὴ παρουσίασι τῆς συνυπάρξεως τοῦ σταθεροῦ καὶ τοῦ μεταβλητοῦ, τῆς ἐνότητος καὶ τῆς ποικιλομορφίας ὑπεμνήσαμεν ἤδη μὲ τὸ στόμα τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ περισσότερο τοῦ ἱ. Φωτίου τοῦ Μεγάλου μερικὰ συγκεκριμένα παραδείγματα ὁρθοδόξων λατρευτικῶν μορφῶν, οἱ ὁποῖες ἀποδεικνύουν τὴν ὑπέρβασι ὁποιασδήποτε ἀγεφυρώτου καὶ πολωτικῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν δομικῶν στοιχείων, μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι δομημένη ἡ Λατρεία μας. Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα ἐναρμονίζονται καὶ κατὰ κάποιον τρόπον, ἕως ἑνα σημείου, ἀλληλοπεριχωροῦνται μὲ γόνιμη διαλεκτικὴ σχέσι μέσα στὰ θεανθρώπινα πλαίσια τῆς Ἐκκλησίας.

Στὸ δεῦτερο μέρος τῆς εἰσηγήσεως, ποὺ θὰ ἔχετε τὴν ὑπομονὴ νὰ ἀκούσετε αὖριον, εἴτε θὰ ὑπομνησθoῦν κατ' ἐκτενέστερον τρόπον μερικὰ ἀπὸ τὰ ἤδη ἀπλῶς ἀναφερθέντα δείγματα τοῦ δυνατοῦ καὶ τοῦ ἐπιτρεπτοῦ τῶν λειτουργικῶν μεταβολῶν, εἴτε θὰ παρουσιασθoῦν

69. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, στ. 65.

70. Ἰωάννου Ν. Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 1, ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 229. J. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Florentiae et Venetiis 1757/98, τόμ. XVII, σ. 489.

καὶ μερικὲς ἄλλες συγκεκριμένες περιπτώσεις συνυπάρξεως τοῦ σταθεροῦ καὶ τοῦ μεταβλητοῦ, γιὰ νὰ συγκεκριαλιώσωμε ὅτὸν Ἐπίλογό μας τὰ συμπεράσματα καὶ μερικὲς ἀπορρέουσες ἐξ αὐτῶν συγκεκριμένες δεοντολογικὲς σκέψεις.

Σεβασμιώτατε,

Ὁ ὁμιλῶν ποτὲ δὲν ὁμιλεῖ ἀφ' ὑψηλοῦ μὲ ἀξίωσιν αὐθεντικοῦ κύρους καὶ ἀλαθήτου, ἀλλὰ πάντοτε μὲ διάθεσιν καὶ ἐπιθυμίαν διαλογικῆς ἐπικοινωνίας. Αὐτὸ ἰσχύει πολὺ περισσότερον, ὅταν ἔχῃ ἀπέναντί του ἀγαπητοὺς συναδέλφους, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑπῆρξαν, ὅπως εἶπα στὴν ἀρχή, προσφιλεῖς φοιτητὲς καὶ φοιτητρίες του. Ἡ ἐπικοινωνία μας στὸ ἀξιόλογο αὐτὸ συνέδριο ἔχει σκοπὸν τὴν ἀνταλλαγὴ σκέψεων, ἐμπειριῶν, βιωμάτων, προερχομένων ἐκ προσωπικῆς μεθέξεως τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας μας. Ἡ ἀνταλλαγὴ αὐτὴ θὰ βοηθήσῃ τὸν ὁμιλοῦντα εἴτε νὰ τεκμηριώσῃ πληρέστερον εἴτε καὶ νὰ ἀναθεωρήσῃ μερικὰ σημεῖα ἀπὸ τὰ λεχθέντα σήμερον ἢ ἀπὸ τὰ λεχθησόμενα αὔριον.

Β' Μέρος

Ἡ Μαρτυρία τῆς Ἱστορίας τῆς Λατρείας.

Στὸ Β' μέρος τῆς εἰσηγήσεως ὑπενθυμιζόμεν δειγματοληπτικῶς μερικὰ παραδείγματα τόσοι μερικῶν σταθερῶν λειτουργικῶν στοιχείων, στὰ ὁποῖα εἶναι φανερὰ ἡ διατήρησις τοῦ ἀναλλοιώτου οὐσιώδους πυρῆνος τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας, ὅσον καὶ λατρευτικῶν ἐκφάνσεων, ποὺ ὀφείλονται καὶ ἐνδεχομένως ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπόκεινται σὲ μεταβολὲς (διευρύνσεις, διαμορφώσεις, διακοσμήσεις, ἀντικαταστάσεις κ.τ.τ.).

α) Ὁ σταθερὸς πυρὴν τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας.

Ἡ Ὁρθόδοξος Λατεία κατὰ τὴν μακροαῖωνα ἐξέλιξί της, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὑπέστη σημαντικὲς μεταβολές, οὐδόλως μετέβαλε τὸν οὐσιώδη πυρῆνα της, ποὺ εἶναι ἡ συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὴν ζωὴ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος, σταυρωθέντος καὶ ἀναστάντος Σωτῆρος, ἡ ὁποία μυστικῶς συνεχίζεται στὴν λειτουργικὴ καὶ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ προτεστάντης καθηγητὴς Friedrich Heiler (Χαίλερ), ποὺ εἶναι βαθὺς γνώστης τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἔχει τονίσει ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Λατεία ἐξελισσομένη ἔμεινε πιστὴ στὸ αἷτημα τῆς διατηρήσεως τῆς «*πρωτοχριστιανικῆς καὶ παλαιᾶς χριστιανικῆς πράξεως...* Στὶς πλουσιώτατες μορφές της περικλείεται τὸ ἴδιο μυστήριον, ποὺ ἄλλοτε ἦταν κρυμμένο σὲ ἀπλούστερες μορφές. Ὅπως οἱ Χριστιανοὶ

τοῦ δ' αἰῶνος, ὅπως οἱ Χριστιανοὶ τῆς ἐποχῆς τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἀποστόλων, ἔτοι ἐπίσης καὶ σήμερον οἱ πιστοὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς ἀποκοτύν πείραν, ὅτι μέσα στὴν Εὐχαριστιακὴν Λειτουργίαν ὁ Ἑσταυρωμένος καὶ Ἀναστὰς Χριστὸς εἶναι παρὼν καὶ ὅτι μὲ Αὐτὸν ἡ δόξα καὶ ἡ μακαριότης τοῦ οὐρανοῦ κατέρχονται στὴν γῆ»⁷¹. Ἐτοι ἐξηγεῖται διατὶ μερικὲς ἐκφράσεις τῆς Θείας Λειτουργίας ἀνάγονται σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου στοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους. Ἐστῶσαν ὡς παραδείγματα «ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου» (Πράξ. β' 42-47), οἱ φράσεις «Λάβετε φάγετε...», «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες...», «Ἡ Χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ...» κ.ά., ὡς καὶ ὁ πυρὴν τῆς τελεσιουργίας ὧν τῶν μυστηρίων⁷².

Ἐπειτα πρέπει νὰ ὑπενθυμίσωμε τὸ περιεχόμενο τῶν δεσποτικῶν ἐορτῶν, κατὰ τὶς ὁποῖες ἐορτάζομεν τὸ «σταυρώσιμον» καὶ «ἀναστάσιμον» Πάσχα. Οἱ ἀκολουθίες τῶν ἐορτῶν αὐτῶν (λ.χ. τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος καὶ ἰδίως τῆς Μεγάλης Πέμπτης, τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς καὶ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου) ἀποδεικνύουν ὅτι ἰσχύει ὁ «νόμος» τῆς λειτουργικῆς ἐξελιξέως, ποὺ ἰδιαίτερος ἐπισημάνθηκε ἀπὸ τὸν ἐπιφανῆ λειτουργιολόγον Anton Baumstark (Μπάουμσταρκ), κατὰ τὸν ὁποῖον στοὺς σπουδαιότατους «καιροὺς» καὶ σταθμοὺς τοῦ «ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους» διατηρεῖται ἀμετάβλητο παλαιότατο λειτουργικὸ ὕλικό⁷³. Ἐτσι λ.χ. ὁ πυρὴν τῆς «Ἀκολουθίας τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων Παθῶν» ἀνάγεται στὴν ἀρχαία ἱεροσολυμιτικὴ πρᾶξι⁷⁴. Ἄλλο παράδειγμα: Τὰ ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ποὺ ἀναγινώσκονται τὸ Μέγα Σάββατον κατὰ τὴν σύνδεσιν τοῦ ἐσπερινοῦ τοῦ Πάσχα μὲ τὴν Θεῖαν Λειτουργίαν, ἀνάγονται στὴν πολιὰν χριστιανικὴν ἀρχαιότητα,

71. Friedrich Heiler, *Urkirche und Ostriche*, München 1937, σ. 334.

72. Περὶ τῆς ὑπάρξεως ἤδη στὴν Κ.Δ. πολλῶν ἐκ τῶν σημερινῶν λατρευτικῶν στοιχείων καὶ μορφῶν βλ. ἐκτενῶς, ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων, στὴ μελέτη: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Φαινομενολογικὴ ἐξέτασις τῶν σημείων ἐπαφῆς μεταξὺ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας*, ἐν Ἀθῆναις 1968. Πρβλ. δειγματοληπτικῶς καὶ τὰ ἑξῆς: Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, *Αἱ ἀρχαὶ καὶ ὁ χαρακτήρ τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας*, Ἀθῆναι, 1952. Josef Andreas Jungmann, *Liturgie der christlichen Frühzeit bis auf Gregor den Grossen*, Freiburg (Ἑλβετία), 1967. Jean Daniélou, *Bible et Liturgie*, Paris 1958 (Liturgie und Bibel, γερμ. μτφρ. München 1963).

73. Anton Baumstark, «Das Gesetz der Erhaltung des Alten in liturgisch hochwertiger Zeit»: *Jahrbuch der Liturgiewissenschaft*, Münster 1927, σ. 1-23.

74. Joseph Lechner, *Liturgik des römischen Ritus, begründet von L. Eisenhofer*, Freiburg im Breisgau 1953, σσ. 151-152. Anton Baumstark, *Liturgie comparée. Principes et méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*, 3e éd. revue par Dom Bernard Botte, Chevetogne 1953, σσ. 142-144.

ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ μαρτυρίες τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων⁷⁵ καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου⁷⁶. Γενικῶς οἱ λειτουργικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ Μ. Σαββάτου κατὰ κοινὴν ὁμολογία διεφύλαξαν τὰ «περισσότερα καὶ γνησιότερα ἀρχαῖα στοιχεῖα»⁷⁷.

β) Λειτουργικὴ ποικιλομορφία στὴν Καινὴν Διαθήκην.

Οἱ διατυπώσεις, ποὺ ἀναφέρονται στὴν τελεσιουργία τῆς Θ. Εὐχαριστίας, ἔχουν στὰ διάφορα κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης, ποὺ κατοπτρίζουν ἐκφάνσεις τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῶν πρώτων Χριστιανῶν, μικρὲς φραστικὲς διαφορὲς, ποὺ μαρτυροῦν προφανῶς διαφορετικὲς παραδόσεις τῆς λατρευτικῆς ζωῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κοινοτήτων τῆς πρώτης χριστιανικῆς γενεᾶς. Ἀπὸ στόμα σὲ στόμα οἱ διατυπώσεις αὐτὲς ὑπέστησαν μικρὲς μεταβολὲς καὶ παρουσιάζουν μικρὲς διαφορὲς, οἱ ὁποῖες ὑπῆρξαν καὶ ἡ αἰτία τῶν μικρῶν σχετικῶν μορφολογικῶν διαφοροποιήσεων ποὺ ὑπάρχουν στὰ διάφορα σχετικὰ κείμενα τῆς Κ.Δ. Λ.χ. κατὰ τοὺς Εὐαγγελιστὲς Ματθαῖον καὶ Μάρκον τοὺς περὶ ἄρτου λόγους ἀκολουθοῦν ἀμέσως οἱ λόγοι περὶ ποτηρίου, ἐνῶ στὸν εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ καὶ στὸν Ἀπ. Παῦλο πρὸ τῶν λόγων περὶ ποτηρίου ὑπάρχει ἀκριβέστερος χρονικὸς προσδιορισμὸς «μετὰ τὸ δειπνῆσαι»⁷⁸. Οἱ — ἔστω μικρὲς — διαφορὲς αὐτές, ποὺ ὑπάρχουν στὰ

75. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, «Κατὰχ. Ὁμιλία ιη'», Migne 'Ε. Π., τόμ. 33, στ. 1057.

76. Μ. Ἀθανασίου, «Δ' ἐορτ. ἐπιστολή», Migne 'Ε. Π., τόμ. 26, στ. 1177.

77. Εὐαγγέλιου Ἀντωνιάδου, «Περὶ τοῦ ἁσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμοκῶς τύπου τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονικίου προσευχῆς», περ. «Θεολογία», ἔτη 1949-1951 καὶ Ἀνάπτυον, Ἀθήναι, 1951, σ. 389.

78. Α' Κορ. ια', 23-26: «Ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ Κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτὶ ἣ παρεδίδοτο ἔλαβεν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ εἶπε· λάβετε φάγετε· τοῦτό μοι ἐστὶ τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλῶμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνῆσαι λέγων· τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι· τοῦτο ποιεῖτε, ὡς ἂν πίνετε, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν».

Ματθ. κστ', 26-28: «Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν λαβὼν ὁ Ἰησοῦς τὸν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ ἐδίδοτο τοῖς μαθηταῖς καὶ εἶπε· λάβετε φάγετε· τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου. Καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· πίνετε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτο γὰρ ἐστὶ τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν».

Μάρκ. ιδ', 22-24: «Καὶ ἐσθιόντων αὐτῶν λαβὼν ὁ Ἰησοῦς ἄρτον εὐλόγησας ἔκλασε καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς καὶ εἶπε· τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου. Καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς. Καὶ ἔπιον ἐξ αὐτοῦ πάντες. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς· τοῦτό ἐστι τὸ αἷμα μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον».

Λουκ. κβ', 15-19: «Καὶ εἶπε πρὸς αὐτούς· ἐπιθυμία ἐπεθύμησα τοῦτο τὸ πάσχα

θεόπνευστα κείμενα τῆς Κ.Δ., εἶναι μία ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς ποικιλομορφίας, ποὺ ὑπάρχει στὰ λειτουργικὰ κείμενα τῶν μεταγενεστέρων χρόνων⁷⁹.

γ) Μεταβολὲς διὰ προσλήψεως ἰουδαϊκῶν καὶ ἐθνικῶν μορφολογικῶν στοιχείων.

Ἡ χριστιανικὴ λατρεία διαμορφώθηκε μὲ ἀρκετὲς προσλήψεις λατρευτικῶν στοιχείων ἐκ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Ναοῦ, τῆς Συναγωγῆς καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἴδου μερικὰ παραδείγματα ἰουδαϊκῶν εἰδολογικῶν ἢ μορφολογικῶν λατρευτικῶν στοιχείων, ποὺ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐνσωματώθηκαν κατὰ κάποιον τρόπο στὴν χριστιανικὴ λατρεία: Ἡ τελετουργικὴ χρῆσις τοῦ ὕδατος, τοῦ ἐλαίου, τοῦ ἄρτου, τοῦ οἴνου· οἱ πλύσεις μὲ ὕδωρ· ἡ ἐπίθεις τῶν χειρῶν πρὸς μετάδοσιν εὐλογίας· ἡ χρῆσις τοῦ θυμιάματος· ἡ χρῆσις τοῦ ἀρχιερέως καὶ οἱ ἱστορούμενες στὴν Παλαιὰ Διαθήκη χρῆσεις τῶν βασιλέων· ἡ ἰδέα τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ· ἡ τοποθέτησις κωδωνίσκων στὰ ἄμφια τοῦ ἀρχιερέως· οἱ ἑορτὲς τοῦ Πάσχα καὶ τῆς Πεντηκοστῆς μὲ νέο περιεχόμενο· ἡ διαίρεσις τοῦ ὄλου ἔτους σὲ ἐβδομάδες· ἡ «καθ' ὑπακοήν» —πιθανῶς καὶ ἡ ἀντιφωνικὴ— ψαλμωδία· ἡ ἀνάγνωσις βιβλικῶν περικοπῶν· ἡ ὁμιλία καὶ οἱ λόγοι παρακλήσεως· ὁ τρόπος τῆς ἀπαγγελίας καὶ ἡ πλαισίωσις τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους τῶν προσευχῶν μὲ λειτουργικὰς φράσεις· ἡ αὐξήσις τῶν ὥρῶν τῆς προσευχῆς σὲ ἑπτὰ, δηλαδὴ στὶς ὥρες τοῦ Ὁρθρου, τῆς τρίτης, ἑκτης, ἐνάτης, ἐσπερινοῦ, ἀποδείπνου καὶ μεσονυκτικοῦ (Ψαλμ. ριη', 62: «Μεσονύκτιον ἐξηγειρόμην τοῦ ἐξομολογεῖσθαί σοι» καὶ στίχ. 164: «Ἐπτάκις τῆς ἡμέρας ἤνεσά σε»)· ἡ ἑναρξὶς τῆς λειτουργικῆς ἡμέρας ἀπὸ τὴν ἑσπέρα τῆς προηγούμενης· τὰ μεταφερθέντα στὴν Προαναφορὰ ἡ Λειτουργία τῶν Κατηχομένων τῆς Κυριακῆς λατρευτικὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Συναγωγὴ κατὰ τὸ ἀντικατασταθὲν ἀπὸ τὴν Κυριακὴ Σάββατο· ἡ χρῆσις τοῦ «Ἀμὴν» καὶ τοῦ μελωδικῶς ψαλλομένου «Ἀλληλούϊα»· μερικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν ἐπισήμων ἰουδαϊκῶν δειπνῶν, ποὺ ἐνσωματώθηκαν στὴν

φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τοῦ με παθεῖν· λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ φάγω ἐξ αὐτοῦ ἕως ὅτου πληρωθῇ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. Καὶ δεξιόμενος τὸ ποτήριον εὐχαριστήσας εἶπε· λάβετε τοῦτο καὶ διαμερίσατε ἑαυτοῖς· λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πῶ ἀπὸ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου ἕως ὅτου ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ. Καὶ λαβὼν ἄρτον εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· Τοῦτο ἐστί τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν».

79. Εὐαγγέλιον Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (Τεύχος Α'), σσ. 122 καὶ 127-128.

τελεσιουργία τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ἡ ὁποία ἀκριβῶς ἐγκαινιάσθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, ποὺ τελέσθηκε κατὰ τὰ ἱουδαϊκὰ ἔθιμα κ.λπ.⁸⁰

Ἐπειτα παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ἀπεχθάνονταν πᾶν ὅ,τι εἶχε σχέσιν πρὸς τὴν εἰδωλολατρεία (πρβλ. *Β' Κορ.* στ' 14-16 καὶ *Α' Κορ.* ι' 20-22), εἶχαν ἤδη χρησιμοποιήσει στὰ λατρευτικὰ τους κέντρα μέσα στὶς κατακόμβες καλλιτεχνικὰ «μοτίβα» τοῦ εἰδωλολατρικοῦ περιβάλλοντος, τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις ἐγίνε μεγαλυτέρα μετὰ τὸν θρίαμβο τοῦ Χριστιανισμοῦ. Δειγματοληπτικῶς ἀναφέρομε τοὺς ἐρωτιδεῖς, τοὺς τρίτωνες, τὶς παραστάσεις τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, προσωποποιήσεις (ἡλίου, θαλάσσης), συμβολικὰ πτηνὰ, κλάδους φυτῶν, τὸν ἰχθύν, τὴν ἄμπελον, τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς Νίκες ὡς πρότυπα τῶν περωτῶν ἀγγέλων, τὴν ἰδεαλιστικὴ μορφή τοῦ Ἀπόλλωνος ἢ τοῦ Ὁρφέως, ποὺ παίζει τὴν λύραν πρὸς ἐξεικόνισιν τοῦ Χριστοῦ, τὴν παράστασι τοῦ λουτροῦ τοῦ Διονύσου ἢ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου πρὸς ἐξεικόνισι τοῦ λουτροῦ τοῦ Θείου Βρέφους, τὴν κάθοδο τοῦ Ἡρακλέους στὸν Ἄδη ὡς καλλιτεχνικὸ πρότυπο τῆς παραστάσεως τῆς καθόδου τοῦ Κυρίου στὸν Ἄδη⁸¹, στοιχεῖα μουσικῆς τοῦ εἰδωλολατρικοῦ περιβάλλοντος ποὺ συμβιβάζονταν πρὸς τὸν μυσταγωγικὸ χαρακτήρα τῆς λατρείας των⁸² κ.λπ. Εἰς αὐτὰ ἃς προστεθοῦν ἡ χρῆσις τῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὕφους ἢ τῆς μορφολογικῆς δομῆς τῆς προσευχῆς, ὅπως καὶ μορφῶν κοινωνικῶν σχέσεων τοῦ ἐλληνικοῦ περιβάλλοντος (φιλήματος, ἀσπασμοῦ, «προσκυνήσεως», λαμπαδηφόρων, θυμίωντων κ.λπ.). Ὑπενθυμίζομεν ἐπίσης τὴν ἐλληνικὴ στροφή πρὸς Ἀνατολὰς κατὰ τὴν ὥρα τῆς προσευχῆς καὶ τῆς λατρείας· τὴν ἀντικατάστασι τῆς ἐθνικῆς ἐορτῆς τῆς λατρείας τοῦ Ἡλίου (Dies Natalis Solis Invicti) μὲ τὴν ἐορτὴ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Ἡλίου τῆς δικαιοσύνης (*Μαλ.* δ' 2) καὶ διάφορα ἐθνικὰ ἔθιμα. Ἔστωσαν ὡς δεῖγματα ἡ χορηγῆσις στοὺς νεοβαπτισθέντες γάλακτος καὶ μέλιτος· μερικὲς ἐθνικὲς συνήθειες τῆς τελετῆς τοῦ γάμου (λ.χ. ἡ χρῆσις τοῦ πέπλου τῆς νύμφης, δακτυλίων, λευκῶν ἐνδυμάτων, στεφάνων)· μερικὰ ἐπικήδεια ἔθιμα, ὅπως τὰ τριήμερα, ἐφθήμερα, ἐννεαήμερα, τεσσαρακονθήμερα

80. Παν. Τρεμπέλα, *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, σσ. 1-80. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 309-314, ὅπου βλ. σχετικὴν ξένην βιβλιογραφία.

81. Κωνσταντίνου Καλοκύρη, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Χριστιανικὴν καὶ Βυζαντινὴν Ἀρχαιολογίαν*, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 25 ἐξ., 37, 114 ἐξ.

82. J. Quasten, *Musik und Gesang in den Kulturen der heidnischen Antike und christlichen Frühzeit*, Münster 1930. J. A. Jungmann, *Liturgie der christlichen Frühzeit*, σσ. 112-113.

ἢ τριακονθήμερα μνημόσυνα, νεκρικὰ δαίπνα)· ἡ πολιτικὴ διαίρεσις τοῦ ἔτους, τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν καὶ τῶν ἡμερῶν τῆς ἐβδομάδος· ἡ χρῆσις τοῦ θυμιάματος καὶ τῶν ἀναμμένων κατὰ τὴν ἡμέραν λαμπάδων· οἱ πομπῶδεις λιτανεῖς κ.λπ.⁸³.

Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι ὅτι ἀπὸ τὸν δ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ἐφ' ὅσον πλέον εἶχεν ἐκλείψει ὁ κίνδυνος τῆς εἰδωλολατρείας, οἱ Χριστιανοὶ δὲν διστάζουν νὰ υἱοθετοῦν ἐκφράσεις ἀπὸ τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ὀρολογίαν τῶν ἐθνικῶν μυστηρίων. Ἐτσι χρησιμοποιήθηκαν —μόνον ὡς ἐξωτερικὴ ἐπένδυσις τοῦ νέου καὶ πρωτοτύπου Χριστοκεντρικοῦ σωτηριολογικοῦ περιεχομένου— οἱ λέξεις «μυσταγωγός», «μυσταγωγία», «μεμνημένοι», «ἱερουργία», «ἱερολογία», «τελετή», «*disciplina arcana*» κ.ἄ.⁸⁴.

δ) Ἡ μαρτυρία τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου.

Ὁ ἅγιος Ἰουστίνος († περὶ τὸ 165) μαρτυρεῖ στὴν Α' Ἀπολογία του, τὴν ὁποία ἔγραψε περὶ τὸ 150 στὴν Ρώμη, ὅτι κατὰ τὴν τέλεσι τῆς Εὐχαριστιακῆς Θ. Λειτουργίας ὑπῆρχε κάποια ἐλευθερία γιὰ αὐτοσχέδιες μεταβολὲς στὴ διατύπωσι καὶ στὴν ἔκτασι τόσο τοῦ περιεχομένου τῆς εὐχαριστιακῆς προσευχῆς, ὅσον καὶ στὸ εἶδος καὶ τὴν ἔκτασι τῶν ἀναγνωσμάτων. Γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴν προσευχὴν χαρακτηρίστικη εἶναι ἡ ἐκφρασις: «Καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας ὅση δύναμις αὐτῷ ἀναπέμπει»⁸⁵. Ἡ φράσις «ὅση δύναμις αὐτῷ», ὡς παρετήρησεν ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς Παν. Τρεμπέλας, «ὑπαινίσσεται, ὅτι εἶδος τι ἐλευθέρας ἐμπνεύσεως καὶ αὐτοσχεδιασμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐκλογὴν τῶν λέξεων ἐκράτει κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν τῇ τελεσιουργίᾳ τῶν μυστηρίων»⁸⁶. Ἐπειτα ἡ ἐπισήμανσις τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου, ὅτι κατὰ τὴν Θ. Λειτουργία ἀναγινώσκονται τὰ «ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα

83. Παν. Τρεμπέλας, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 81-112. J. A. Jungmann, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 111 ἐξ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 314-325, ὅπου βλ. καὶ σχετικὴν ξένην βιβλιογραφία.

84. Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τῶν ἐθνικῶν καὶ χριστιανικῶν μυστηρίων βλ. ἰδιαίτερος τὰ ἐξῆς: Παναγιώτου Τρεμπέλας, *Μυστηριακαὶ θρησκεῖαι καὶ Χριστιανισμός*, Ἀθήναι, 1932. Odo Casel, *Das christliche Kultmysterium*, ἐκδ. ὑπὸ P. Burkhard Neunheuser, Regensburg '1960' τὸ ἴδιο εἰς γαλλ. μτφρ. *Le mystère du Culte dans le Christianisme*, 1946' εἰς ἀγγλ. μτφρ. *The Mystery of Christian Worship* (1960)' εἰς ἰσπαν. μτφρ. *El Misterio del culto cristiano* (1953).

85. Ἰουστίνου, «Ἀπολογία πρώτη ὑπὲρ χριστιανῶν 67,4», Migne *Ε. Π.*, τόμ. 6, σ. 328 ἐξ.

86. Παν. Τρεμπέλας, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 148.

τῶν προφητῶν»⁸⁷, φανερώνει μὲ τὸ διαζευκτικὸν «ἢ» ὅτι τότε δὲν εἶχαν καθορισθῇ ὠρισμένες περικοπές. Ἡ φράσις ἐξ ἄλλου ὅτι τὰ σχετικὰ βιβλικά κείμενα «ἀναγινώσκεται μέχρις ἐγχωρεῖ»⁸⁸ σημαίνει μᾶλλον ὅτι «παρετείνεται ἢ ἐκ τῶν Γραφῶν ἀνάγνωσις ὅσον ὁ χρόνος ἐπέτρεπεν»⁸⁹ ἢ «μέχρι προσελεύσεως τῶν μελῶν τῆς κοινότητος»⁹⁰.

ε) Ἡ μαρτυρία τῆς «Ἀποστολικῆς Παραδόσεως» τοῦ Ἰππολύτου⁹¹.

Ὁ Ἰππόλυτος Ρώμης († 253) στὸ ἔργο του «Ἀποστολικὴ Παράδοσις», ποῦ εἶναι μία ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες πηγές τῆς Ἱστορίας τῆς Λατρείας, μαρτυρεῖ κάτι παρόμοιο πρὸς ὅσα λέγει σχετικῶς ὁ ἅγιος Ἰουστίνος. Παρουσιάζοντας διατυπωμένες εὐχές γιὰ τὴν χειροτονία τοῦ ἐπισκόπου, τοῦ πρεσβυτέρου καὶ τοῦ διακόνου, προσθέτει τὴν παρατήρησι: «Εἶναι ὄχι ὅλως ἀναγκαῖον, ἵνα οὗτος (ὁ ἐπίσκοπος) χρησιμοποῖῃ τοὺς αὐτοὺς λόγους, τοὺς ὁποίους ἡμεῖς ἐδώκαμεν... Ἐκαστος πρέπει νὰ προσεύχεται, ὅπως δύναται»⁹². Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν λειτουργικὸ πλουραλισμὸ τὸ γεγονός, ὅτι σὲ μεταγενεστέρους χρόνους οἱ αἰγύπτιοι μεταφραστές τοῦ ἔργου τοῦ Ἰππολύτου ἀπῆλειψαν τὶς λέξεις «ὄχι ὅλως». Συμφώνως πρὸς τὴν παρατήρησι αὐτὴν τοῦ Ἰππολύτου οἱ διατυπωμένες στὴν «Ἀποστολικὴν Παράδοσιν» εὐχές δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἡ περαιτέρω παράδοσις προϋπαρχόντων σταθερῶν κειμένων, ἀλλ' ἔχουν τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικῆς αὐτενεργείας στὰ παραδεδομένα γενικὰ πλαίσια, μέσα στὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ κινοῦνται οἱ λειτουργοὶ ποῦ ἔλεγαν τὶς εὐχές⁹³.

87. Ἰουστίνου, ἐνθ' ἄνωτ.

88. *Αὐτόθι*

89. Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 146.

90. Δημητρίου Μωραΐτου, *Ἱστορία τῆς χριστιανικῆς λατρείας (α'-δ' αἰών)*, Ἀθήναι, 1964, σ. 94.

91. Πρβλ. τὴ μελέτη: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῆς «Ἀποστολικῆς Παραδόσεως» τοῦ Ἰππολύτου*, Ἀθήναι, 1978.

92. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (τεῦχος Α'), σ. 159.

93. *Αὐτόθι*.

στ) Τὸ σταθερὸ καὶ τὸ μεταβλητὸ στὴν ποικιλία τῶν «*λειτουργικῶν τύπων*» ἢ «*λειτουργικῶν οἰκογενειῶν*»⁹⁴.

Ἡ Ἱστορία τῆς Λατρείας ἐπισημαίνει τὴ διαμόρφωσι πολλῶν λειτουργικῶν τύπων καὶ οἰκογενειῶν, οἱ ὁποῖες, ἐνῶ ἔχουν ἀμετάβλητα τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς λατρείας καὶ ἰδίως τῆς Εὐχαριστιακῆς Θ. Λειτουργίας, παρουσιάζουν καὶ ἀρκετὲς διαφορὲς καὶ ἰδιοτυπίες.

Στὴν Ἀνατολὴ διαμορφώθηκαν τρεῖς κυρίως λειτουργικοὶ τύποι, ὁ ἀλεξανδρινός, ὁ ὁποῖος εὐκόλως ὑποκατέστησε τὰ τυπικὰ τῶν μικροτέρων κοινοτήτων τῆς Αἰγύπτου, ὁ ἀντιοχειανὸς ποὺ ἦταν παρόμοιος πρὸς τὸν παλαισινὸ καὶ δὲν κατώρθωσε νὰ ἀφομοιώσῃ ἀναρίθμητες τοπικὲς λειτουργικὲς ἐκφράσεις τῆς Συρίας καὶ ὁ ἐπικρατήσας βυζαντινός, τοῦ ὁποῖου ὁ οὐσιώδης πυρὴν προέρχεται ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ πράξι τῆς Ἀντιοχείας καὶ τῆς Μ. Ἀσίας. Ὁ ἀρμενικὸς λειτουργικὸς τύπος συναρτᾶται τόσον πρὸς τὸν ἀντιοχειανόν, ὅσον καὶ πρὸς τὸν βυζαντινὸ λειτουργικὸν τύπο.

Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ὄλων τῶν ἀνατολικῶν λειτουργικῶν οἰκογενειῶν εἶναι ἡ χρησιμοποίησις ἀμεταβλήτων καὶ στερεοτύπων ἀναφορῶν, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον δὲν τροποποιεῖται ἀναλόγως πρὸς τὴν ἀγομένη ἐορτή. Παρὰ ταῦτα ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς λειτουργικοὺς τύπους τῆς Ἀνατολῆς παρουσιάζει ἐξέλιξι καὶ μεταβολὲς καὶ περιλαμβάνει περισσότερες τῆς μιᾶς ἀναφορῆς.

Ὁ ἀλεξανδρινὸς ἢ αἰγυπτιακὸς λειτουργικὸς τύπος περιλαμβάνει ἀφ' ἑνὸς ἑλληνικὲς λειτουργίαι (λ.χ. τῆς Ἀλεξανδρείας ἢ τοῦ ἁγίου Μάρκου, τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνος ἐπισκόπου Θμούεως τῆς κάτω Αἰγύπτου († μετὰ τὸ 362), ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ), ἀφ' ἑτέρου τὶς κοπτικὲς λειτουργίαι τῶν ἁγίων Κυρίλλου, Βασιλείου καὶ Γρηγορίου σὲ κοπτικῇ καὶ ἐν μέρει ἀραβικῇ γλώσσᾳ, ποὺ προέρχονται ἀπὸ μεταφράσεις ἑλληνικῶν πρωτοτύπων, καὶ τρίτον τὴν αἰθιοπικὴ λειτουργία,

94. Περισσότερα γιὰ τοὺς «*λειτουργικοὺς τύπους*» βλ. στὰ ἐξῆς: Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, *Οἱ λειτουργικοὶ τύποι τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἀνατολῆς*, Ἀθήναι, 1967. Τοῦ ἰδίου, *Λειτουργικοὶ τύποι τῆς Δύσεως καὶ Διαμαρτυρομένων Agendæ*, Ἀθήναι 1966. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, «*Λειτουργικοὶ τύποι*», *Θ. Η. Ε.*, τόμ. 8, Ἀθήναι, 1966, σσ. 199-210. Τοῦ ἰδίου, «*Ἡ ποικιλία τῶν λειτουργικῶν τύπων*», περ. *Ἐφημέριος*, ἔτος 1967, σσ. 828-830, 872-874, 921-923, 971-973, 1034-1037, 1079-1081, καὶ ἔτος 1968, σσ. 9-11, 85-87, 133-135. Β. Botte, «*Riten und liturgische Familien*»: Aimé - Georges Martimort, *Handbuch der Liturgiewissenschaft* (ἐκ τοῦ γαλλικοῦ κειμένου: *L'Église en prière - Introduction à la Liturgie*, Tournai - Βέλγιον 1961, γερμ. μτφρ. ὑπὸ Mirjam Prager), τ. 1, Freiburg - Basel - Wien 1963, σσ. 16-35.

ποὺ ἔχει πολλὰς Ἀναφορές, ἐκ τῶν ὁποίων ἐπικρατοῦσα εἶναι ἡ λεγομένη Ἀναφορὰ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων⁹⁵.

Ὁ ἀντιοχειανὸς λειτουργικὸς τύπος παρουσιάζει ἀφ' ἐνὸς ἐλληνικὰς ἀντιοχειανὲς λειτουργίες (λ.χ. τὴν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου) τὴ λειτουργίαν τῆς πόλεως τῆς Ἀντιοχείας, ἡ ὁποία εἶναι ἀρκετὰ γνωστὴ ἀπὸ τὶς ὁμιλίες Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου· τὴν λεγομένην «Κλημέντειον λειτουργίαν» ἢ «Λειτουργίαν τοῦ ἁγίου Κλήμεντος», ἡ ὁποία περιέχεται στὸ 8ο βιβλίο τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν»· τὶς λειτουργικὰς παραλλαγὰς, γιὰ τὶς ὁποῖες δίδουν μαρτυρίες οἱ Κατηχήσεις Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ψευδο - Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου), ἀφ' ἑτέρου 80 περίπου δυτικοσυριακὰς Ἀναφορές, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς εἶναι ἐπ' ὀνόματι τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων καὶ τρίτον ἀνατολικοσυριακὰς λειτουργίες (λ.χ. τὴν λειτουργίαν, ἡ ὁποία μαρτυρεῖται στὸ ἔργο «*Διαθήκη τοῦ Κυρίου*» - «*Testamentum Domini*»)⁹⁶.

Στὸν βυζαντινὸ λειτουργικὸν τύπον ἀνήκει ἐν πρώτοις ἡ δεκάκις τοῦ ἔτους τελουμένη σήμερον Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου, ἡ Θ. Λειτουργία ἐπ' ὀνόματι Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἡ Θ. Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων⁹⁷.

Ἡ λεγομένη «Λειτουργία τοῦ Πέτρου» εἶναι μία ἀνάμειξις ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν στοιχείων, ἡ ὁποία ἐγένετο τὸν θ' αἰῶνα στὴ Νότια Ἰταλία, ὅπου καὶ εἰσῆλθον εἰς χρῆσιν στὶς ἐκεῖ ἐλληνικὰς κοινότητες, κατὰ δὲ τὴν ὑφή της ἐμφανίζεται ὡς αὐτὴ ἡ Βυζαντινὴ Λειτουργία, στὴν ὁποία ἡ Βυζαντινὴ Ἀναφορὰ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν «Κανόνα» τῆς Ρωμαϊκῆς Λειτουργίας⁹⁸.

Ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀρμενικὴ λειτουργία εἶναι ἡ λεγομένη λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου⁹⁹.

Οἱ κυριώτεροι τῶν λειτουργικῶν τύπων τῆς Δύσεως εἶναι ἀφ' ἐνὸς ὁ ἀφρικανικὸς, ἀφ' ἑτέρου ὁ ρωμαϊκὸς, ἐκ τρίτου ὁ παλαιοῦ-σπανικὸς ἢ μοζαραβικὸς ἢ δυτικογοτθικὸς, τέταρτον ὁ

95. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, «Ἡ ποικιλία τῶν λειτουργικῶν τύπων», ἐνθ' ἄνωτ., ἔτος 1967, σσ. 830, 872-874.

96. Ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 922-923, 971-972.

97. Αὐτόθι, σσ. 972-973, 1034-1037, 1079-1081.

98. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ λεγομένη «Λειτουργία τοῦ ἁγίου Πέτρου», περ. «Ἐφημέριος», ἔτος 1969, σσ. 197-199. Τοῦ ἰδίου, Ἡ ἀπόπειρα συνενώσεως τοῦ βυζαντινοῦ μετὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ λειτουργικοῦ τύπου ἐν τῇ ἐλληνικῇ «Λειτουργίᾳ τοῦ ἁγίου Πέτρου», Κοζάνη 1991.

99. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, «Ἡ ποικιλία τῶν λειτουργικῶν τύπων», ἐνθ' ἄνωτ., ἔτος 1968.

ἀμβροσιανὸς ἢ βορειοῖταλικός, πέμπτον ὁ παλαιογαλλικός ἢ γαλλικανικός καὶ ἕκτον ὁ κελτικός¹⁰⁰.

Γενικῶς πρέπει νὰ ὑπομνήσωμε, ὅτι οἱ Λειτουργίαι τῆς Δύσεως ἔχουν μεταβλητὰ στοιχεῖα, τῶν ὁποίων ἡ μεταβολὴ συναρτᾶται πρὸς τὸ ἑορτολόγιο. Οἱ ἑορτὲς ἐπίσης μνημονεύονται στοὺς δυτικούς ὕμνους. Στὴν Ἀνατολή, ἐνῶ οἱ ἑορτὲς ἐπισημαίνονται καὶ προβάλλονται λ.χ. στοὺς ὕμνους τοῦ ἑσπερινοῦ ἢ τοῦ ὄρθρου, στὰ ἀντίφωνα, στὰ εἰσοδικά, στὰ ἀλληλουϊάρια, στὰ κοινωνικά, ἀντιθέτως δὲν μνημονεύονται στὶς εὐχὲς τῆς Ἀναφορᾶς, οἱ ὁποῖες εἶναι μὲν πολυπληθεῖς στοὺς διαφόρους λειτουργικούς τύπους, ἀλλὰ παραμένουν ἀμετάβλητες καὶ ἐπαναλαμβάνονται στερεοτύπως¹⁰¹.

Σὲ μερικούς λειτουργικούς τύπους ὑπάρχουν χαρακτηριστικὲς μορφολογικὲς διαφορὲς. Ἡ Λειτουργία λ.χ. τοῦ ἁγίου Μάρκου ἔχει ἀρκετὲς προτροπές, π.χ. «ἐπὶ προσευχὴν στήθητε», «οἱ καθήμενοι ἀνάστητε», «εἰς ἀνατολὰς βλέψατε»¹⁰².

ζ) Μεταβολὲς στὴ διατύπωσι τῆς Ἐπικλήσεως.

Οἱ μεταβολὲς στὴν Ἱστορία τῆς Λατρείας δὲν ἔχουν μόνον μορφολογικὸν χαρακτήρα, ἀλλὰ συχνὰ ἀναφέρονται καὶ στὸ περιεχόμενο αὐτῆς καὶ ἀποβλέπουν στὴν καταπολέμησι κακοδοξιῶν καὶ στὴν προβολὴ τῆς ὑγιoῦς δογματικῆς πίστεως καὶ διδασκαλίας. Πάντοτε ἔχει τὴν ἰσχὺ τῆς ἡ ἀρχὴ «*lex orandi est lex credendi*», δοθέντος ὅτι στὰ λειτουργικὰ κείμενα κατοπτρίζονται ἡ πίστις καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς βιώματα τῶν πιστῶν¹⁰³.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα δημιουργίας νέων λειτουργικῶν μορφῶν γιὰ δογματικούς λόγους εἶναι ἡ χριστολογικὴ διατύπωσις τῆς Ἐπικλήσεως. Ἡ ἀνάγκη τοῦ ἐναντίον τῶν Ἀρειανῶν τονισμοῦ τῆς θεότητος τοῦ Λόγου ἐπέβαλε σὲ μερικὲς ἐκκλησιαστικὲς περιοχὲς διαμόρφωσιν Ἐπικλήσεως, ἡ ὁποία εἶχεν ὄχι Πνευματολογικόν, ἀλλὰ Χριστοκεντρικὸν χαρακτήρα καὶ ἔτσι ἔθετε τὴν Λειτουργικὴ Θεολογία στὴν ὑπηρεσία τοῦ κατηχητικοῦ καὶ ποιμαντικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ Ἐπικλήσις τῆς Ἀναφορᾶς τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνος ἐπισκόπου Θμουέως κάτω Αἰγύπτου (δ'

100. Ἐνθ' ἀνωτ.

101. Αὐτόθι.

102. Ἐνθ' ἀνωτ., ἔτος 1967, σσ. 872.

103. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, «Λατρεία καὶ Δόγμα», Ἀνάτυπο ἐκ τόμου Ἀναφορὰ εἰς μνήμην μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου 1914-1986, τόμ. 2, Γενεύη 1989.

αίων), στὴν ὁποία ἀποτυπώνεται ἡ ἀλεξανδρινὴ θεολογία, ποὺ στρεφόταν ἐναντίον τῆς αἵρέσεως τοῦ Ἀρείου. Στὴν Ἐπίκλησι αὐτὴ ζητεῖται νὰ κατέλθῃ πάνω στὸν ἄρτο καὶ στὸν οἶνο ὄχι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ἀλλὰ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ: «Ἐπιδημησάτω, Θεέ τῆς ἀληθείας, ὁ ἅγιός Σου Λόγος ἐπὶ τὸν ἄρτον τοῦτον, ἵνα γένηται ὁ ἄρτος σῶμα τοῦ Λόγου, καὶ ἐπὶ τὸ ποτήριον τοῦτο, ἵνα γένηται τὸ ποτήριον αἷμα τῆς ἀληθείας»¹⁰⁴. Καὶ ἡ εὐχὴ τοῦ Σεραπίωνος, ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἁγιασμόν τῶν ὑδάτων τοῦ βαπτίσματος, αἰτεῖται τὴν «ἐπιδημίαν τοῦ ἀρρήτου Λόγου» πάνω σ' αὐτά, γιὰ νὰ ἁγιασθοῦν μὲ τὴν Θεϊαν Χάριν καὶ «(ἵνα) τὸ μυστήριον τὸ νῦν ἐπιτελούμενον μὴ κενὸν εὗρεθῇ ἐν τοῖς ἀναγεννωμένοις». «Καὶ ὡς κατελθὼν ὁ μονογενὴς Λόγος ἐπὶ τὰ ὕδατα τοῦ Ἰορδάνου ἅγια ἀπέδειξεν, οὕτω καὶ νῦν ἐν τούτοις κατερχέσθω τὰ ἅγια καὶ πνευματικὰ ποιησάτω πρὸς τὸ μηκέτι σάρκα καὶ αἷμα εἶναι τοὺς βαπτιζομένους, ἀλλὰ πνευματικούς»¹⁰⁵.

Πιθανώτατα παρομοίαν ἐπίκλησι γιὰ τὴν Θ. Εὐχαριστία εἶχαν ὑπ' ὄψιν τους ὁ Μέγας Ἀθανάσιος καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἐπισημαίνει τὰ ἑξῆς: «Ὅψει (= θὰ ἰδῇς) τοὺς λευίτας φέροντας ἄρτους καὶ ποτήριον οἴνου καὶ τιθέντας ἐπὶ τὴν τράπεζαν καὶ ὅσον οὕτω ἰκεσίου καὶ δεήσεις γίνονται, ψιλὸς ἐστὶν ὁ ἄρτος καὶ τὸ ποτήριον· ἐπὰν δὲ ἐπιτελεσθῶσιν αἱ μεγάλαι καὶ θαυμασταὶ εὐχαί, τότε γίνεται ὁ ἄρτος σῶμα καὶ τὸ ποτήριον, αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Καὶ πάλιν· Ἐλθωμεν ἐπὶ τὴν τελείωσιν τῶν μυστηρίων· οὗτος ὁ ἄρτος καὶ τοῦτο τὸ ποτήριον, ὅσον οὕτω εὐχαὶ καὶ ἰκεσίου γεγόνασι, ψιλὰ εἰσιν· ἐπὰν δὲ αἱ μεγάλαι εὐχαὶ καὶ αἱ ἅγαι ἰκεσίου ἀναπεμφθῶσι, καταβαίνει ὁ Λόγος εἰς τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον, καὶ γίνεται αὐτοῦ σῶμα»¹⁰⁶. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, γράφοντας πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιο, λέγει: «Ὡ θεοσεβέστατε, μὴ κατόκνει καὶ προσεύχεσθαι καὶ πρεσβεύειν ὑπὲρ ἡμῶν, ὅταν λόγῳ καθέλκῃς τὸν Λόγον, ὅταν ἀναιμάκτῳ τομῇ σῶμα καὶ αἷμα τέμνης δεσποτικόν, φωνὴν ἔχων τὸ ξύφος»¹⁰⁷.

104. Σεραπίωνος, ἐπισκ. Θμούεως, «Εὐχὴ προσφόρου» IV: J. Quasten, *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima*, Bonn 1935-1937, σσ. 62-63.

105. Π. Τρεμπέλα, *Οἱ λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς*, σσ. 17-18.

106. Μ. Ἀθανασίου, «Λόγος εἰς τοὺς βαπτιζομένους», Ἀπόσπασμα, *Migne E. Π.*, τόμ. 26, σσ. 1325. *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 33, σ. 216.

107. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, «Ἐπιστολὴ ροά'», *Migne E. Π.*, τόμ. 37, σσ. 280-281.

η) Μεταβολές και προσθήκες ἐξ ἀλληλεπιδράσεων μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιῶν.

Στὴν περαιτέρω διαμόρφωσι τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας παίζει ρόλον καὶ τὸ ὅτι συχνὰ μία ἐπὶ μέρους Ἐκκλησία παρέχει σὲ ἄλλες πρότυπα ἢ παραδείγματα ἢ ὥθησιν πρὸς οἰκείωσιν ἢ περαιτέρω διαμόρφωσιν λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων. Ἴδου μερικὰ παραδείγματα: Ἡ πρωταρχικὴ χριστιανικὴ λατρεία τῆς Ἱερουσαλὴμ ἐπέδρασε στὴ διαμόρφωσι τῆς λατρείας τῆς Ἀντιοχείας, τῆς Αἰγύπτου καὶ ιδίως τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Αἰθιοπίας.

Ἡ ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἦταν συνενωμένη μὲ τὴν ἐορτὴν τῶν Θεοφανείων, διαδόθηκε σὲ ὅλες τὶς Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως μὲ τὴν ἐπίδρασι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης. Ὁ ἐορτασμὸς τῆς Ὑπαπαντῆς στὴν Ρώμη εἶναι ἀνατολικῆς προελεύσεως. Ἐπειτα, τὸν 7ον αἰῶνα, ὁ πάπας Σέργιος ὁ 1ος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασι τοῦ παραδείγματος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰσήγαγε στὴν Δύσι τὶς ἐορτὲς τοῦ Γενεσίου, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Στὴν σημερινὴ ἐποχὴ εἶναι γνωστὲς οἱ ἐπιδράσεις τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς στὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Β' Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ¹⁰⁸.

θ) Ἀνανέωσις τῶν μορφῶν τοῦ ἑξαγιασμοῦ τῶν πτυχῶν τῆς ὀντολογικῆς καὶ ἀξιολογικῆς σφαίρας.

Χαρακτηριστικὸς εἶναι ἐπίσης ὁ συνεχὴς ἐμπλουτισμὸς τῶν λειτουργικῶν κειμένων στοὺς τομεῖς τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τόπων καὶ τῶν σὲ ὠρισμένον χρόνον ἢ «καιρὸν» φυσικῶς συμβαινόντων (λ.χ. τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ἔτους) ἢ τῶν βιολογικῶν σταθμῶν τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως (λ.χ. τῆς γεννήσεως, τοῦ γάμου, τοῦ θανάτου), ἀλλὰ καὶ τῶν διαφορῶν συναντήσεων τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὶς περιοχὲς τῆς ὑλικῆς κτίσεως, τῆς οἰκογενείας, τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος. Παράδειγμα ἐνοφθαλμισμού νέων στοιχείων στὴ λατρεία εἶναι οἱ νέες εὐχές, ποὺ ἔχουν περιληφθῇ στὰ λειτουργικὰ βιβλία, ποὺ ἔχουν ἐκδοθῇ ἀπὸ τὴν «Ἀποστολικὴν Διακονίαν». Οἱ εὐχές αὐτὲς ἀνταποκρίνονται σὲ νέες ἀνάγκες. Ἀσφαλῶς σὸ προσεχὲς μέλλον μέσα στὸ «Εὐχολόγιον» τῆς Ἐκκλησίας θὰ περιληφθοῦν καὶ εἰδικὲς εὐχές γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ χρῆσι ἀεροπλάνων, διαστημοπλοίων,

108. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (τεῦχος Α'), σσ. 326-327, ὅπου βλ. καὶ ἄλλα παραδείγματα, ὡς καὶ βιβλιογραφικὲς παραπομπές.

διαστημικῶν ἐργαστηρίων, ἀτομικῶν ἀντίδραστήρων, οὐρανοξυστῶν κ.τ.τ.¹⁰⁹.

ι) Ἀνανέωσις καὶ ἐμπλουτισμὸς τοῦ ἐορτολογίου.

Ἡ Ἐκκλησία πάντοτε μεριμνᾷ γιὰ τὴν ἀνανέωσι καὶ τὸν ἐμπλουτισμὸ τοῦ ἐορτολογίου μὲ νέες ἐορτὲς ἁγίων, μαρτύρων, ὁμολογητῶν, ἀσκητῶν, παρθένων, ἐπισκόπων, γεγονότων, ἐγκαινίων ναῶν κ.τ.τ. Ἡ καθιέρωσις τῶν νέων ἐορτῶν συνεπάγεται τὴ δημιουργία νέων ἀκολουθιῶν καὶ νέων ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων. Στὰ «*Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*», ποὺ ἐκδίδονται κατ' ἔτος ἀπὸ τὴν «*Ἀποστολικὴν Διακονίαν*», μνημονεύονται συνεχῶς νέες ἐορτὲς.

Ὁ συνεχὴς ἐμπλουτισμὸς τοῦ ἐορτολογίου σημαίνει προσθήκες ἢ μεταβολές, αὐξησιν τοῦ πλούτου ἢ καὶ φόρτον τῶν λειτουργικῶν στοιχείων ἢ ἐκτοπισμὸν παλαιότερων μορφῶν πρὸς ἐπικράτησιν τῶν νεωτέρων. Ἔτσι, ὅταν λ.χ. καθιερώθηκε ἡ ἐορτὴ τῆς Ὁρθοδοξίας τὴν Α' Κυριακὴ τῶν Νηστειῶν, ἐκτοπίσθηκε ἡ παλαιότερα ἐορτὴ τῆς «*μνήμης τῶν ἁγίων προφητῶν Μωϋσέως, Ἀαρὼν καὶ τῶν ἄλλων προφητῶν*». Ἔως σήμερον κατὰ τὴν Κυριακὴν αὐτὴν ἡ ἀποστολικὴ περικοπή, ποὺ ἀναγινώσκεται, καὶ τὸ Ἀλληλουϊάριον αὐτῆς ἀναφέρουν τὸν Μωϋσέα καὶ τὸν Ἀαρὼν. Παλαιότερος «*κανὼν*» τοῦ Ὁρθρου τῆς ἡμέρας ἦταν ἀφιερωμένος στοὺς προφῆτες καὶ εἶχεν ἀκροστιχίδα «*Χορὸς κροτείσθω τῶν προφητῶν εὐστόχως*»¹¹⁰.

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἡ παλαιότερα ἐορτὴ, ποὺ ἀντικαταστάθηκε, ἐκτοπίσθηκε μὲν ἀπὸ τὸ συναξάριον καὶ ἔπαυσε νὰ μνημονεύεται ἐπισημῶς, ἀλλὰ λανθάνοντως ἐξακολουθεῖ νὰ συνεχίζῃ τὴν παρουσίαν της μὲ τὴν συνύπαρξιν κατὰ τὴν ἰδίαν ἡμέραν στὸν Ὁρθρο δύο «*κανόνων*», δηλαδὴ τόσον τοῦ «*κανόνος*» τῆς παλαιότερας ἐορτῆς, ὅσον καὶ τοῦ τῆς νεωτέρας. Ἔστω ὡς παράδειγμα τὸ ἐορτολογικὸ περιεχόμενον τῆς Κυριακῆς τῆς Δ' Ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπὸ τὸν ἰδ' αἰῶνα ἐορτάζομε τὴ μνήμην τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, συγγραφέως τῆς «*Κλίμακος*». Ὡς ἀποδείχθηκε ἀπὸ σχετικὴν ἔρευνα τῶν χειρογράφων, παλαιότερον κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴ γινόταν μνεῖα τοῦ καλοῦ Σαμαρείτου. Γι' αὐτὸ στὰ παλαιὰ χειρόγραφα ὁ «*κανὼν*» τοῦ Ὁρθρου τῆς ἡμέρας, — ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερον παραπλεύρως πρὸς

109. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 333-335. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Ἡ Ὁρθόδοξος Λατρεία ὡς φορεὺς τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ιδεώδους*, ἐν Ἀθῆναις 1972.

110. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριψιδίου*, σσ. 29.

τὸν μεταγενέστερον «κανόνα» ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἅγιον Ἰωάννην τῆς Κλίμακος—, περιέχει ὕμνους ποὺ ἀναφέρονται στὴν ὁμοιωθεῖσαν «τῷ ἐν χερσὶ τῶν ληστῶν περιπεσόντι» τραυματισμένην ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας ἀνθρωπότητα, ἡ ὁποία ἔχει ἀνάγκην θεραπείας ἐκ μέρους τοῦ Σωτῆρος, τοῦ Ὁποίου σύμβολο εἶναι ὁ καλὸς Σαμαρεῖτης. Τὸ ὑπ' ἀρ. 210 Συναῖτικὸ Εὐαγγελιστάριο τοῦ θ'-ι' αἰῶνος ὡς εὐαγγελικὴν περικοπὴν τῆς ἡμέρας ἔχει τὴν παραβολὴν τοῦ καλοῦ Σαμαρείτου¹¹¹.

Εὐγλωττο εἶναι καὶ τὸ παράδειγμα τῆς Κυριακῆς τῆς Ε' Ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν. Κατὰ τὴν Κυριακὴ αὕτῃ ἀπὸ τὸν ια' αἰῶνα ἐορτάζομε τὴ μνήμη τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας. Παλαιότερα ἐορταζόταν ἡ παραβολὴ τοῦ πλουσίου καὶ τοῦ Λαζάρου. Σήμερα στὸν Ὁρθρο τῆς ἡμέρας πρὸ τοῦ «κανόνος» τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας ὑπάρχει στὸ ἰσχύον ἔντυπο Τριῶδιο καὶ ἄλλος «κανὼν», τοῦ ὁποίου οἱ ὕμνοι ἀναφέρονται στὴν παραβολὴ τοῦ πλουσίου καὶ τοῦ Λαζάρου¹¹².

ια) Μεταβολὲς ἐκ τῶν ἀλληλεπιδράσεων τῆς κοσμικῆς καὶ τῆς μοναχικῆς μορφῆς τῆς λατρείας.

Στὴν ἱστορία τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ κοσμικοῦ καὶ τοῦ μοναχικοῦ λατρευτικοῦ τύπου καὶ ἡ μεταξὺ τους ὑφισταμένη μέσα στοὺς αἰῶνες διαλεκτικὴ σχέσις, ποὺ ὠδήγησε στὴν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Στουδιτῶν δημιουργηθεῖσα σύνθεσις. Ἡ σύνθεσις αὕτῃ φαίνεται ὅτι ἔχει ἐπικρατήσει, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἔχη ἐκτοπίσει τελείως τὴ νοσταλγία καὶ τὸ αἶτημα νὰ ἐπαναφερθῇ ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν δύο τούτων τύπων.

Σημαντικὲς μεταβολὲς στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία ἐγίναν ἀπὸ τοὺς Στουδίτες, οἱ ὁποῖοι, ἐνῶ θεωροῦνται συντηρητικοί, ὑπῆρξαν νεωτεριστές. Ἐν πρώτοις συνετέλεσαν στὴ διαμόρφωσι τοῦ ἐορτολογίου. Ὅπως ἐπεσήμανεν ὁ Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, «*ἡ τῶν εἰκονοφίλων κατὰ τῶν εἰκονομάχων ἀντίδρασις εἰσήγαγεν ἐν τῷ ἐορτολογίῳ πολλοὺς ὁσίους ἄνδρας, ἡ δὲ μεγίστη τῶν τοῦ Στουδίου μοναχῶν ἐπὶ τοῦ πλήθους ἐπίδρασις εἰσήγαγε πάντας τοὺς στουδίτας καὶ πάντας τοὺς συναθλητὰς τοῦ Θεοδώρου (τοῦ Στουδίτου) καὶ τοὺς πρὸς αὐτὸν ἐπιστέλλοντας*» ταῦτὸν εἰπεῖν: ἐπέβαλεν τῇ Ἐκκλησίᾳ τὸ Ἐορτολόγιον τῆς περιωνύμου τοῦ Στουδίου μονῆς», ἐνῶ λ.χ. παρεθεωρήθησαν πολλοὶ ἅγιοι τῆς Μεσοποταμίας, τοῦ Πόντου, τῆς Συρίας, τῆς Αἰθιοπίας¹¹³.

111. *Αὐτόθι*, σ. 30.

112. *Ἐνθ' ἄνωπ.*, σ. 31.

113. Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, *Βυζαντινὸν Ἐορτολόγιον*, Κωνσταντινούπολις 1895, σσ. 13-24.

Ἀκόμη μεγαλύτερα ὑπῆρξεν ἡ ἐπαναστατικὴ συμβολὴ τῶν Στουδιτῶν στὴν προώθησι τῆς συνδέσεως τοῦ μοναχισμοῦ μὲ τὴν κοσμικὴ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ καὶ στὴν ἐπικράτησι νέου Τυπικοῦ, ποὺ συνενώνει τὴν «Ἱεροσολυμιτικὴν» μὲ τὴν «Κωνσταντινουπολιτικὴν» παράδοσι κατὰ τρόπον ὥστε στὸν μοναχικὸ τύπο τῆς Λατρείας, ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἱ. μονὴν τοῦ ἁγίου Σάββα, νὰ εἰσδύσουν πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τοῦ ἐκτοπισθέντος βυζαντινοῦ ἀσματοκοῦ ἢ κοσμικοῦ τύπου τῆς Λατρείας. Ὁ τύπος αὐτός, ἃν καὶ παραμερίσθηκε, κατ' οὐσίαν κατέκτησε καὶ αὐτὲς τὶς ἀκολουθίαι τοῦ μοναχικοῦ λατρευτικοῦ τύπου, ἀφοῦ τὶς ἀνεμόρφωσε μὲ εἰδοποιὰ γνωρίσματα τοῦ καὶ τὶς κατέστησε πολὺ ἀσματικώτερες ἐκείνου. Ἡ συμβολὴ τῶν Στουδιτῶν στὴν ἀναμόρφωσι τοῦ Τυπικοῦ ὑπῆρξε τὸ κορύφωμα τῆς τάσεως, κατὰ τὴν ὁποία οἱ μοναχοί, οἱ τέως πολέμιοι, κατὰ τὸ πλεῖστον, τῆς μελωδίας καὶ τῶν τροπαρίων, ἔγιναν «οἱ θερμότεροι καλλιεργηταὶ καὶ φύλακες τούτων... Τὰ μοναστήρια ἀπέβησαν ἕκτοτε τὰ κατ' ἐξοχὴν φυτώρια τῶν μουσῶν, αἱ δὲ ἀκολουθίαι ἀσματικώταται»¹¹⁴.

Στὸ ζήτημα τῶν σχετικῶν λειτουργικῶν μεταβολῶν ἀξιόλογη ὑπῆρξεν ἡ —θὰ λέγαμε ρωμαντικὴ— προσπάθεια τοῦ ἁγίου Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος ἦταν θιασώτης καὶ ἐνθερμος νοσταλγὸς καὶ κήρυξ τῶν ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς ἐκτοπισμένων παλαιότερων ἀκολουθιῶν τοῦ ἀσματοκοῦ κοσμικοῦ Τυπικοῦ τῆς μεγάλης ἢ καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖο πρὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Στουδιτῶν ὑπῆρχε σὲ ὅλες τὶς πόλεις. Ὁ Συμεὼν, ποὺ θεωροῦσε τὸ παλαιότερον αὐτὸ τυπικὸν ὡς συμφωνότερον πρὸς τὴν ἀρχαία καὶ τὴν πατερικὴ παράδοσι, ἀφοῦ —γιὰ νὰ μὴ συναντήσῃ ἀντιδράσεις— εἰσῆγαγε σ' αὐτὸ καὶ μερικὰ στοιχεῖα εἰλημμένα ἀπὸ τὴν μοναστικὴ λατρευτικὴ τάξι, τὸ ἐπέβαλε στὸν ἱ. ναὸ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας (Θεσσαλονίκης). Προχώρησε μὲ δειλὰ προσεκτικὰ βήματα, διότι ὥρισε νὰ ψάλλωνται στοὺς λοιποὺς ἱ. ναοὺς «τὰ συνήθη» σὺς ἐπικρατοῦσες μορφὰς τοῦ μοναχικοῦ τύπου. Τὸ διαμορφωθὲν ἀπὸ τὸν ἅγιο Συμεὼν Τυπικὸ τοῦ κοσμικοῦ ἀσματοκοῦ τύπου τῆς Λατρείας διατηρήθηκε στὸν ἱ. ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας «μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ὡπσοδήποτε δὲ καὶ μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Τούρκων,

114. Εὐαγγέλου Ἀντωνιάδου, «Περὶ τοῦ ἀσματοκοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονικτίου προσευχῆς», περ. «Θεολογία», τόμ. 20, Ἀθήναι, 1949, σ. 721. Πρβλ. Alexander Schmemmann, *Introduction to liturgical Theology*, London 1966, σσ. 152-154.

ἵσως δὲ καὶ μέχρι τῆς εἰς μουσουλμανικὸν τέμενος μετατροπῆς τοῦ ναοῦ»¹¹⁵.

Ἡ εὐσύνοπτη αὐτὴ μνεία τῆς ἱστορίας τῶν σχέσεων τοῦ κοσμικοῦ καὶ τοῦ μοναχικοῦ τύπου τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας ἀνάγει τὴ σκέψι μας εἰς μίαν μακραίωνα λειτουργικὴ ἐξέλιξι, ἡ ὁποία συντελέσθηκε στοὺς κόλπους τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ εἶχεν ἀξιολόγους σταθμούς. Ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ θὰ ἤμποροῦσε νὰ διδάξῃ πολλὰ καὶ στοὺς σημερινούς Ὁρθοδόξους, οἱ ὅποιοι ποθοῦν τὴ σύνδεσι τοῦ Χριστεπινύμου πληρώματος μετὰ τὴ Λατρεία κατὰ τρόπον ὥστε ἡ σύνδεσις αὐτὴ νὰ εἶναι περισσότερο ἐνεργὸς καὶ ἐνσυνείδητη καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν σημερινὴ πνευματικὴ βίωση καὶ στὶς σημερινὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τοῦ πληρώματος τούτου. Τὰ κυριώτερα σημεῖα τῆς ἐξελέξεως αὐτῆς εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Ἡ Ἐκκλησία, κατὰ τοὺς χρόνους πρὸ τῆς Εἰκονομαχίας, γιὰ λόγους ποιμαντικῆς συνέσεως καὶ προσαρμογῆς στὶς βιοτικὰς συνθήκες καὶ στὶς θρησκευτικὰς ἀνάγκας τῶν λαϊκῶν μελῶν τῆς, ποὺ ζοῦν μέσα στὸν κόσμον, εἶχε καθιερώσει τὴν γιὰ τοὺς λαϊκοὺς διαφοροποίησι τοῦ τύπου τῆς Λατρείας κατὰ τρόπον, ποὺ ἀνταποκρινόταν ἀφ' ἑνὸς στὸ αἶτημα τῆς διατηρήσεως τῆς Λατρείας ἀρχαϊκῶν (λ.χ. βιβλικῶν) στοιχείων, ἀφ' ἑτέρου στὸν —σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὰ ἰσχύοντα στὰ μοναστήρια— περιορισμὸν τῶν χρόνων τῆς ἡμερονυκτίου λατρευτικῆς προσευχῆς κατ' οὐσίαν μόνον σὲ δύο (δηλ. κατὰ τὴν πρωτὰ καὶ τὴν ἑσπέρα) καὶ τρίτον τὴν αἰσθητικὴ ἱκανοποίησι τῶν πιστῶν μετὰ πολὺ φροντισμένη μελωδία.

2) Ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν τῶν ἀκολουθιῶν τῆς νυχθημέρου προσευχῆς γίνεται φανερόν, ὅτι τόσον ὁ κοσμικὸς ἀσματικὸς τύπος τῆς Λατρείας, ὅσον καὶ αὐτὸς ὁ μοναχικὸς τύπος, ποὺ συσχηματίσθηκε καὶ προσαρμόσθηκε πρὸς τὸν κοσμικὸν καὶ ἐγένεν ἀσματικώτερος αὐτοῦ, δικαιολογημένα παραθεώρησαν τὸ γράμμα τοῦ 59ου κανόνος τῆς Συνόδου τῆς Λαοδικείας (8' αἰῶνος), ποὺ ἀπαγορεύει τὴ λειτουργικὴ χρῆσι παντὸς μὴ βιβλικοῦ ποιητικοῦ κειμένου.

Ἔτσι ἡ Ἐκκλησία, κατανοοῦσα ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἡ «βία τῶν πραγμάτων εἶναι ἰσχυροτέρα πάσης ἀπαγορεύσεως»¹¹⁶, καὶ διεπομένη ἀπὸ τὸ γνήσιο ἐκκλησιολογικὸν κριτήριον τῆς καταφάσεως καὶ παραδοχῆς παντὸς ὅ,τι συντελεῖ στὴν οἰκοδομὴ τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἀνέχεται τὴν λειτουργικὴ ἐξέλιξι καὶ ἀνανέωσι, ἀκόμη

115. Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης*, Διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ, Θεσσαλονίκη, 1965, σσ. 151 καὶ 158.

116. Εὐαγγέλου Ἀντωνιάδου, *ἐνθ' ἄνωγ.*, σ. 716.

καὶ ἐὰν πρόκειται δι' αὐτῆς νὰ περιέλθουν εἰς ἀχρησίαν μερικοὶ συν-
οδικοὶ κανόνες.

3) Στὶς ἀκολουθίες τῆς νυχθημέρου λατρευτικῆς προσευχῆς χα-
κτηριστικὴ καὶ γιὰ τὸν μοναχικὸ τύπο εἶναι ἡ γενικὴ ἐπικράτης τῆς
μελωδίας τῶν τροπαρίων καὶ κανόνων, τὴν ὁποία οἱ αὐστηρότεροι τῶν
μοναχῶν θεωροῦσαν ὡς μὴ συμβιβαζομένην πρὸς τὸ ἀνώτερο πνευμα-
τικὸ ἥθος καὶ ὡς κατάλληλη μόνον γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς, ποὺ ζοῦν
μέσα στὸν κόσμον. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἐξῆς παραδείγματα: Ὅταν
νεαρὸς μοναχὸς εἶπε στὸν αἰγύπτιον ἀββᾶ Παμβῶ (δ' αἰ.) «*Ἀββᾶ, ἐν
ἀφωνίᾳ δαπανῶμεν τὰς ἡμέρας ἡμῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ καὶ οὔτε κα-
νόνας, οὔτε τροπάρια ψάλλομεν*», τότε ὁ ἀββᾶς αὐτὸς ἔδωκε τὴν ἐξῆς
ἀπάντησιν: «*Οὐαὶ ἡμῖν, τέκνον, ὅτι ἐφθασαν αἱ ἡμέραι, ἐν αἷς ὑπολεί-
ψουσιν οἱ μοναχοὶ τὴν στερεὰν τροφήν, τὴν διὰ τοῦ ἀγίου Πνεύματος
ρηθεῖσαν, καὶ ἐξακολουθήσουσιν ἄσματα καὶ ἤχους. Ποία γὰρ κατάνυ-
ξις, ποία δάκρυα τίκτονται ἐκ τῶν τροπαρίων; Εἰ γὰρ ἐνώπιον τοῦ
Θεοῦ παριστάμεθα, ἐν πολλῇ κατανύξει ὀφείλομεν ἵστασθαι καὶ οὐχὶ
ἐν μετεωρισμῷ. Καὶ γὰρ οὐκ ἐξῆλθον οἱ μοναχοὶ ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ,
ἵνα... μετεωρίζωνται καὶ μελωδῶσιν ἄσματα καὶ ρυθμίζωσιν ἤχους*»¹¹⁷.
Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐξῆς προφητεία τοῦ Παμβῶ: «*Ἴδου γὰρ
λέγω σοι, τέκνον, ὅτι ἐλεύσονται ἡμέραι, ὅτε φθαροῦσιν οἱ Χριστιανοὶ
τὰς βίβλους τῶν ἁγίων Γραφῶν καὶ τῶν θεσπεσίων προφητειῶν, ληλαί-
νοντες τὰς ἁγίας Γραφὰς καὶ γράφοντες τροπάρια καὶ ἑλληνικοὺς λό-
γους καὶ χυθήσεται ὁ νοῦς εἰς ταῦτα, ἐκείνων δὲ ἀποστήσεται*»¹¹⁸. Τὸν
ε' αἰῶνα ἡγούμενος τῆς Αἰγύπτου ἔλεγε τὰ ἐξῆς: «*Τὸ τροπάρια καὶ
κανόνας ψάλλειν καὶ ἤχους μελιζειν τοῖς κατὰ κόσμον ἱερεῦσι τε καὶ
τοῖς λοιποῖς ἀρμόζον (ἐστί), διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ὁ λαὸς ἐν ταῖς ἐκκλη-
σίαις συναθροίζεσθαι εἰώθει· τοῖς δὲ μοναχοῖς, τοῖς μακρὰν τῶν τοῦ
κόσμου θορύβων διάγουσι, τὸ τοιοῦτον οὐ μόνον ἀσύμφορόν ἐστι, ἀλ-
λὰ καὶ βλάβης πολλάκις γίνεται πρόξενον*»¹¹⁹. Ἐπίσης τὸν σι' αἰῶνα
οἱ ἀκολουθίες τῶν Σιναϊτῶν μοναχῶν ἐστεροῦντο ὁποιουδήποτε τρο-
παρίου, διότι κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἡγουμένου Νείλου ὑφίστατο
διάκρισις μεταξὺ τῶν κοσμικῶν καὶ τῶν μοναχικῶν ἀκολουθιῶν¹²⁰.

117. J. P. Pitra, *Hymnographie de l'eglise grecque*, Rome 1867, σσ. 43 ἐξ.
Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, τόμ. 2, Ro-
ma 1868, σσ. 220 ἐξ.

118. Παύλου τοῦ Εὐεργετηνοῦ, *Συναγωγὴ ρημάτων καὶ διδασκαλιῶν τῶν
Πατέρων*, Κωνσταντινουπόλις 1861, σ. 39.

119. J. P. Pitra, *Hymnographie de l'eglise grecque*, σσ. 41 ἐξ.

120. J. P. Pitra, *Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, τόμ. 1,
Roma, 1864, σσ. 220-221. Εὐαγγέλου Ἀντωνιάδου, *ἐνθ' ἄνωγ.*, σσ. 717-719.

Οἱ μοναχοὶ λοιπὸν εἶχαν ἰδιαίτερον τύπο λατρείας, ποὺ ξεχώριζε ἀπὸ τὸν κοσμικὸ ἀσματικὸ. Ἀλλὰ περὶ τοὺς χρόνους τῆς Εἰκονομαχίας κορυφαῖοι μοναχοί, παρακινούμενοι ἀπὸ τὸ αἶτημα τῆς μεταδόσεως σὲ ὅλους τοὺς πιστοὺς νέων συνθημάτων, δὲν δίστασαν νὰ λάβουν ὑπ' ὄψιν τὸ παράδειγμα τῶν ἐξαιρέσεων παλαιότερων καλλιεργημένων αἰσθητικῶς Ἑλλήνων μοναχῶν, ποὺ συμπαθοῦσαν τὴν μελωδίαν τῶν ὕμνων, νὰ παρουσιασθοῦν ὡς νεωτεριστὲς καὶ νὰ ἀγωνισθοῦν γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐμπλουτισμένου μὲ πλῆθος νέων ὕμνων μοναχικοῦ λατρευτικοῦ τύπου καὶ γιὰ τὸν ὀριστικὸ ἐξοβελισμό τῆς σεβαστῆς καὶ ἀρχαίας «*παραδόσεως τῶν πατέρων*», ποὺ εἶχεν υἱοθετήσῃ τὸν κοσμικὸ ἀσματικὸ τύπο. Ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ὅπως εἶπαμε, ἀγωνίσθηκε μὲ ρωμαντικὴν διάθεσιν νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν παράδοσιν αὐτή. Χαρακτηριστικῶς ἔκανε τὴν ἐξῆς ἐκκλησίαν: «*Καὶ δέομαι ὑμῶν ἐν Χριστῷ συντηρεῖσθαι ταύτην τὴν τάξιν μέχρι παντός ὡς σπινθήρὰ τινα θεῖον μένειν ἐν ὑμῖν τὴν παράδοσιν τῶν Πατέρων· ἥν καὶ ἡμεῖς*» βουλόμεθα «*ἀσινῇ τηρεῖσθαι καὶ μένειν*»¹²¹. Ἡ τελικῶς ἀποτυχοῦσα προσπάθεια τοῦ ἁγίου Συμεὼν ὑπὲρ τοῦ κοσμικοῦ ἀσματικοῦ τύπου μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ τύπος αὐτός, — ὅπως εἶχεν ἐπισημάνει ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Εὐάγγελος Ἀντωνιάδης —, «*διεφύλαξε γνησιώτερον πλειότερα ἀρχαῖκὰ στοιχεῖα ἢ ὁ πλουσιώτερον διαμορφωθείς καὶ διακοσμηθεὶς μοναχικός, ὁ πλούσιος διάκοσμος τοῦ ὁποίου καὶ τὰ ἐν ἀφθονίᾳ εἰσαχθέντα νεωτεριστικὰ στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς ποιήσεως ἐπεσκίασαν βαθέως ἐνιαχοῦ καὶ κατέστησαν ἀγνώριστον σχεδὸν τὴν ἀρχικὴν μορφήν τῶν ἀκολουθιῶν*»¹²². Οἱ ἀκολουθίες τοῦ κοσμικοῦ τύπου στὸ συνολὸν τοὺς διαπνέονταν ἀπὸ συντηρητικώτερον πνεῦμα παρὰ οἱ ἀκολουθίες τοῦ μοναχικοῦ τύπου, στίς ὁποῖες «*τὸ μὲν βιβλικὸν στοιχεῖον ἐξετοπίσθη ἢ τοῦλάχιστον σημαντικῶς περιορίσθη παρὰ τῶν ὀχληρῶς πολλαπλασιασθέντων ἐπαλλήλων καὶ ἐκ μακρῶν τροπαρίων συνιστωμένων κανόνων καὶ λοιπῶν στιχηρῶν λεγομένων ἢ ἀποστίχων τροπαρίων, τὰ δὲ ψαλμικὰ ἀκροστίχια ἐξηφανίσθησαν σχεδὸν τελείως*»¹²³.

4) Ὁ κοσμικὸς ἀσματικὸς τύπος τῆς Λατρείας, ποὺ ἐκδιώχθηκε ἀπὸ τὴν θύρα, ἐπανήλθε κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὸ παράθυρο. Ἡ νίκη τοῦ

121. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «Περὶ τῆς θείας προσευχῆς», Migne Ἐ. Π., 155, 156.

122. Εὐαγγέλου Ἀντωνιάδου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, περ. «Θεολογία», τόμ. 22, Ἀθήναι, 1951, σ. 394.

123. *Ἐνθ' ἄνωτ.*

μοναχικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν συντελέσθηκε, ἀφοῦ προηγουμένως αὐτὸς οἰκειοποιήθηκε σπουδαιότατα εἰδολογικὰ γνωρίσματα τοῦ κοσμικοῦ τύπου τῆς Λατρείας. Ἔτσι αὐτοὶ οἱ αὐστηρότεροι τῶν μοναχῶν, «οἱ τέως πολέμοι τῆς μελωδίας καὶ τῶν μετ' αὐτῆς συνδεδεμένων τροπαριῶν, ἐγένοντο οἱ θερμότεροι καλλιεργῆται καὶ φύλακες τούτων, ἀφ' ὅτου ιδίως ἀνεφάνησαν ἐκ τῶν τάξεων αὐτῶν οἱ περίφημοι ποιηταὶ τῶν κανόνων καὶ τῶν τριψιδίων, οἱ μεγάλοι ὑμνογράφοι τῆς Ἐκκλησίας». Ἔτσι «τὰ μοναστήρια ἀπέβησαν ἔκτοτε τὰ κατ' ἐξοχὴν φυτώρια τῶν μουσῶν»¹²⁴, ὅπως σημειώθηκε καὶ προηγουμένως, παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι, ὅπως συμβαίνει πάντοτε σὲ ὅποιανδήποτε περιπτώσει νεωτερισμοῦ, ὑπῆρξαν καὶ μερικοὶ ἐκ τῶν μοναχῶν, οἱ ὅποιοι περιφρόνησαν τὴ σύζευξι τοῦ μοναχικοῦ καὶ τοῦ κοσμικοῦ λειτουργικοῦ πνεύματος. Τὸν ιδ' αἰῶνα λ.χ. ὁ Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης, παρὰ τὴν ἐπικράτησι τῆς συγχωνεύσεως τῶν δύο τύπων τῆς ψαλμωδίας, τονίζει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰ ἑξῆς: «Οἱ δὲ ὀλίγον ψάλλοντες καλῶς οἶμαι (νομίζω) ποιοῦσιν... Οἱ δὲ μηδὲ ὀλίγον ψάλλοντες, καλῶς ποιοῦσιν, ἐάν εἰσιν ἐν προκοπῇ... Τὸ μετὰ φωνῆς ἐν κραυγῇ ψάλλειν, συμβολικόν ἐστὶ νοερᾶς κραυγῆς, καὶ διὰ τὴν ραθυμίαν καὶ ἀγροικίαν ἡμῶν δίδεται, διὰ τὸ ἐπανάγεσθαι πρὸς τ' ἀληθῆ. Τοῖς γὰρ μὴ εἰδόσι προσευχῆν, ὅπερ ἐστὶν ἀρετῶν πηγὴ, κατὰ τὸν Κλίμακος Ἰωάννην, ἀρδεύουσα φυτὰ, τὰς τῆς ψυχῆς δυνάμεις, πρέπει τὸ πολλὰ ψάλλειν καὶ ἀμέτρως καὶ αἰεὶ ἐν ποικιλίᾳ πολλῶν εἶναι καὶ μηδέποτε παύεσθαι»¹²⁵.

5) Πρέπει ἐπίσης νὰ ἐπισημανθῇ, ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ μοναχικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν δέχθηκαν τὴν ἐπίδρασι τοῦ κοσμικοῦ τύπου καὶ στὸ ὅτι οἱ πολλὲς ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου «συμπτύσσονται εἰς συμπλέγματα ἀκολουθιῶν, οἱ δὲ χρόνοι (λατρευτικῆς) προσευχῆς περιορίζονται εἰς ὀλιγωτέρους. Οὕτως οἱ μὲν 7 χρόνοι περιορίζονται εἰς 3 μόνον, τὸν τῆς πρωΐας, μεσημβρίας καὶ ἑσπέρας, αἱ δὲ 7 ἢ 9 (ἢ 11) αἰνέσεις εἰς 3 συμπλέγματα ἀκολουθιῶν, ὧν ἕκαστον, ἐκ τριῶν συνιστάμενον ἀκολουθιῶν, ἀναγινώσκεται ἀνὰ ἓνα τῶν προδηλωθέντων χρόνων, ἥτοι κατὰ τὸν ἀπὸ μεσονυκτίου ἄχρι τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου χρόνον τὸ α', συνιστάμενον ἐκ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Μεσονυκτικοῦ, τοῦ Ὁρθρου καὶ τῆς Α' Ὥρας, κατὰ δὲ τὸν περὶ τὴν μεσημβρίαν χρόνον τὸ β', συνιστάμενον ἐκ τῶν ἀκολουθιῶν τῶν Γ' καὶ ΣΤ' ὥρων καὶ ἐκ τῆς τῶν Τυπικῶν, κατὰ δὲ τὸν ἑσπερινὸν χρόνον τὸ γ', συνιστάμενον ἐκ τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Θ' ὥρας, τοῦ Ἑσπερινοῦ

124. *Αὐτόθι*, τόμ. 20 (1949), σ. 721.

125. *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν*, ἐκδ. Ἀλ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου, Ἀθήναι, 1961, σσ. 74 καὶ 82.

καὶ τῶν Ἀποδείπνων»¹²⁶. Ἔτσι καὶ ἐδῶ τελικῶς ἔχομεν τοὺς ἰδίους χρόνους, τοὺς ὁποίους ἔχομε καὶ στὸν ἀσματικὸν τύπο μὲ τὴν ἐξῆς μόνον διαφορὰ, ὅτι ὁ χρόνος τῆς μεσημβρινῆς προσευχῆς, ποὺ στὰ κοσμικὰ - ἀσματικὰ πλαίσια χρησιμοποιεῖται μόνον ἐκτάκτως, γίνεται στὸν ἐπικρατήσαντα μοναχικὸ τύπο πάγιος καὶ τακτικὸς χρόνος, τοῦ ὁποῖου ἡ ἰσχὺς ἐπεκτείνεται ἀπὸ τὶς ἡμέρες τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ σὶς λοιπὲς ἀκόμη μέρες τοῦ ἔτους¹²⁷.

Τὰ εὐσυνόπτως παρατεθέντα ἀνωτέρω σημεῖα ἢ στοιχεῖα τῆς Ἱστορίας τοῦ κοσμικοῦ καὶ τοῦ μοναχικοῦ τύπου τῆς Λατρείας¹²⁸ ὑποδεικνύουν ὅτι τὸ αἷτημα τῆς ἀναθεωρήσεως καὶ ἀνανεώσεως τῶν λειτουργικῶν μας κειμένων καὶ τῶν διαφορῶν μορφῶν τῆς Λατρείας μας εἶναι δικαιολογημένο καὶ βρίσκει ἐρείσματα στὴν Ἱστορίαν αὐτήν.

ιβ) Ἡ χρῆσις διαφορῶν λειτουργικῶν γλωσσῶν.

Τὸ ὅτι τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ κείμενα εἶναι μορφολογικῶς μεταβλητὰ ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι σήμερον ἔχει ἐπικρατήσει σὲ ὁλόκληρον τὸν χριστιανικὸ κόσμον τὸ Ὄρθόδοξο ἰδεῶδες περὶ τοῦ ἐπιτρεπτοῦ τῆς μεταφράσεως καὶ λατρευτικῆς χρήσεως τῶν λειτουργικῶν κειμένων σὶς διάφορες τοπικὲς γλώσσες.

Τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ κατεπολεμεῖτο κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Φωτίου ἀπὸ τοὺς —κυρίως ἰταλοὺς καὶ φράγκους— ὁπαδοὺς τῆς κακοδοξίας τῶν «Τριγλωσσιστῶν» ἢ «Πιλατιανῶν»¹²⁹, οἱ ὁποῖοι πολεμοῦσαν τὴν μακραίωνα πρᾶξιν τῆς Ὄρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰσχυρίζονταν ὅτι στὴν Χριστιανικὴ Λατεῖα πρέπει νὰ χρησιμοποιῆται ὄχι ἄλλη γλῶσσα, ἀλλ' ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον μία ἀπὸ τὶς τρεῖς γλώσσες, σὶς ὁποῖες ἐγράφη ἢ ἐπιγραφή, ποὺ ἀναρτήθηκε ἀπὸ τὸν Πιλάτο ἐπάνω στὸν Σταυρό. Ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν «Πιλατιανῶν» γιὰ

126. Εὐαγγέλου Ἀντωνιάδου, *ἐνθ' ἀνωτ.*, τόμ. 22 (1951), σσ. 530-531.

127. *Αὐτόθι*.

128. Πρβλ. τὰ ἐξῆς: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Ἱστορίας τοῦ κοσμικοῦ καὶ τοῦ μοναχικοῦ τύπου τῆς ὀρθοδόξου λατρείας*, Ἐν Ἀθήναις 1972. Τοῦ ἰδίου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, σσ. 340-344. Λεπτομέρειες γιὰ τὶς ἀσματικὲς καὶ μοναχικὲς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου βλ. στὸ ἔργο: Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Λειτουργικὴ Α' - Εἰσαγωγή στὴ Θεία Λατεῖα*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 131 ἐξ.

129. P. Duthilleul, *L'Évangélisation des slaves - Cyrille et Méthode*, Paris - Tournai (Βέλγιον) - New York - Rome 1963, σ. 112. Z. Dittrich, *Christianity in Great Moravia*, Groningen 1962, σ. 170.

χρήσι στὴν Λατρεία μόνον τῆς ἐβραϊκῆς ἢ τῆς ἐλληνικῆς ἢ τῆς λατινικῆς γλώσσης προεβλήθη ἐντόνως, ὅταν οἱ δύο Ἕλληνες Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος μετέφρασαν, ὡς γνωστόν, τὰ ἐλληνικὰ λειτουργικὰ κείμενα στὴν σλαβικὴ καὶ μάλιστα στὸ ἀλφάβητο, ποὺ ἐπινόησαν καὶ διεμόρφωσαν οἱ ἴδιοι. Ἡ Ἀνατολικὴ Ὁρθοδοξία ἀντιτάσσει στοὺς «Τριγλωσσῖτες» τὰ ἐπιχειρήματα, ποὺ χρησιμοποίησε ἐναντίον τους σὲ σχετικὴ συζήτησι στὴν Βενετία ὁ Κωνσταντῖνος ὁ φιλόσοφος (δηλ. ὁ ἅγιος Κύριλλος), ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, εἶπεν εἰς αὐτοὺς τὰ ἑξῆς: «*Ἡμεῖς γνωρίζομεν πολλοὺς λαοὺς, οἱ ὅποιοι ἔχουν τὴν γραφὴν τῶν καὶ ἐκ τῶν ὁποίων ὁ καθένας δοξάζει τὸν Θεὸν στὴ γλώσσα του. Γνωστοὶ εἶναι οἱ ἑξῆς: Ἀρμένιοι, Πέρσες, Ἀβασγοί, Ἰβηρες, Σοῦγδοι, Γότθοι, Ἀβαροι, Τοῦρκοι(;), Χάζαροι, Ἀραβες, Αἰγύπτιοι, Σύροι καὶ πλείστοι ἄλλοι. Ἀλλ' ἐὰν δὲν θέλετε νὰ δώσετε προσοχὴ στὸ γεγονός αὐτό, τοῦλάχιστον ἀναγνωρίστε τὴν κρίσι τῆς Ἀγίας Γραφῆς*», ἡ ὁποία λέγει: «*Ἀσατε τῷ Κυρίῳ πᾶσα ἡ γῆ*» (Ψάλμ. 4ε' 1) «*αἰνεῖτε τὸν Κύριον, πάντα τὰ ἔθνη, ἐπαινεσατε αὐτόν, πάντες οἱ λαοὶ*» (Ψαλμ. ριστ') «*μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη*» (Ματθ. κη' 19) «*ἐν τῷ ὀνόματί μου γλώσσαις λαλήσουσι καιναῖς*» (Μάρκ. ιστ' 17). Οἱ ἀποδείξεις τοῦ Κωνσταντίνου (Κυρίλλου) κατακλείονται μὲ τοὺς λόγους: «*Ἵνα ...πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσῃται, ὅτι Κύριος Ἰησοῦς Χριστός*» (Φιλίπ. β' 11)¹³⁰.

Εἶναι γνωστοὶ τόσον οἱ διωγμοί, τοὺς ὁποίους ὑπέστη ὁ ἅγιος Μεθόδιος ἐκ μέρους ἰδίως τῶν Φράγκων ἐπισκόπων, ὅσον καὶ οἱ ἀγῶνες τῶν μαθητῶν του καὶ οἱ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐκπορευόμενες προσπάθειες πρὸς διάδοσιν τῶν εἰς σλαβικὴν γλῶσσαν λειτουργικῶν κειμένων στοὺς Βουλγάρους, Σέρβους καὶ Ρώσους¹³¹.

Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι ὁ σπόρος, τὸν ὁποῖο οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος ἐσπειραν ἐναντίον τῶν «Πιλατιανῶν» καὶ τοῦ λειτουργικοῦ λατινισμοῦ, δὲν νεκρώθηκε οὔτε σ' αὐτὲς τὶς περιοχές, ποὺ ἦσαν ὑπὸ τὴν συνεχῆ ρωμαιοκαθολικὴν ἐπιρροήν. Ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ὁ σπόρος αὐτὸς ἔφερνε στὴν ἐπιφάνεια ἓνα βλαστάρι, ποὺ ἦταν «*πάντοτε ἓνα τρυφερόν φυτὸν δωματίου, ποὺ δεινοπαθοῦσε μὲ κάθε βιαίαν χειμερινὴν πνοήν*»¹³². Ἀλλὰ ὁ σπόρος αὐτός, ποὺ φυτεύθηκε ἀπὸ τοὺς δύο

130. Z. Dittlich, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 138, 158-159. P. Duthilleul, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 116 ἑξ.

131. Λεπτομέρειες βλ. στὴ μονογραφία: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὸ ἔργον τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐξ' ἐπόψεως λειτουργικῆς*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1966.

132. V. Jagic, *Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache*, Berlin 1913, σ. 108.

Ἕλληνες ἀγίους ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῶν παπῶν Ἀδριανοῦ Β' καὶ Ἰωάννου Η' καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ρώμην, ποὺ ἦταν ἡ ἀκρόπολις τοῦ λειτουργικοῦ λατινισμοῦ, ἐμελλε στὶς τελευταῖες δεκαετίες νὰ ἀναπτυχθῇ σὲ μεγάλο φυτὸ καὶ νὰ φέρῃ ἑκατονταπλασίονα καρπὸν, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τῆς Β' Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ. Τὸ ἑλληνορθόδοξο ἰδεῶδες γιὰ τὴν λειτουργικὴ γλῶσσα, ποὺ προβλήθηκε ἀπὸ τοὺς δύο Θεσσαλονικεῖς ἀγίους, ἀλλὰ ἐπὶ αἰῶνες δὲν γινόταν δεκτὸ ἀπὸ τοὺς λατίνους, γνώρισε μέγαν θρίαμβον, ὅταν στὴν ψηφοφορία ποὺ ἔγινε στὴ σύνοδο αὐτὴ, ἐνῶ μειοψήφησαν μόνον 54 μέλη καὶ ἄλλα 7 ἔρριψαν ἄκυρη ψῆφο, 2011 μέλη ψήφισαν τὸ 36ον ἄρθρον τοῦ «*Συντάγματος περὶ θείας Λατρείας*» (*Constitutio de sacra liturgia*)¹³³, τὸ ὁποῖο, ἐπιτρέποντας τὴ χρῆσι τῶν διαφόρων μητρικῶν γλωσσῶν στὴν Λατρεία, κλόνισε τὰ θεμέλια τῆς λειτουργικῆς λατινοκρατίας. Ὅλα τὰ ἀνὰ τὸν κόσμον ἐπὶ μέρους τμήματα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἔσπευσαν «*ἀγαλλομένῳ ποδὶ*» νὰ ἐτοιμάσουν τὰ χρησιμοποιούμενα σήμερον λειτουργικὰ κείμενα στὶς μητρικὲς τοὺς γλώσσες. Ἔτσι παντοῦ ἰσχύει σήμερον τὸ μνημονευθὲν ἰδεῶδες τοῦ Μ. Φωτίου καὶ τῶν ἀγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, ποὺ εἶναι ἀπόρροια τοῦ ἑλληνορθοδόξου πνεύματος. Τὸ πνεῦμα αὐτό, ὡς τονίζει ὁ Dvornik, εἶναι «*δημοκρατικὸν καὶ φιλελεύθερον*» καὶ «*σέβεται τὴν ὀντότητα ἀτόμων καὶ ἐθνῶν*»¹³⁴.

Ὡς Ὁρθόδοξοι Ἕλληνες χαίρομεν, διότι σήμερον τὰ ὀρθόδοξα ἑλληνικὰ λειτουργικὰ κείμενα μεταφράζονται συνεχῶς καὶ σὲ διάφορες ἀφρικανικὲς καὶ ἀσιατικὲς γλώσσες καὶ διαλέκτους καὶ ὑποβοηθοῦν τὸ ἔργο τῶν Ὁρθοδόξων Ἱεραποστολῶν, ποὺ παρουσιάζει ἐλπιδοφόρες προοπτικὲς ἀναπτύξεως καὶ καρποφορίας, ἡ ὁποία ἤδη γίνεται αἰσθητή.

Ἐπιλεγόμενα.

Σεβασμιώτατε,

Στὰ δύο μέρη τῆς εἰσηγήσεώς μου, τόσον χθὲς θεωρητικῶς, ὅσον καὶ σήμερον μὲ συγκεκριμένα ἱστορικὰ παραδείγματα τῆς ὀρθοδόξου λατρευτικῆς πράξεως καὶ μὲ κάποιαν ὑπέρβασι τῶν ὁρίων τῆς κλεψύδρας, ἀφ' ἑνὸς ὑπεμνήσαμε δι' ὀλίγων τὸ σταθερὸ καὶ ἀναλλοίωτο

133. Heinrich Richter, *Das II. Vatikanische Konzil*, Köln ²1966, μέρος 2ον, σ. 9. Joseph Lengeling, *Die Konstitution des zweiten vatikanischen Konzils über die heilige Liturgie*, Münster 1965, σσ. 80, 84.

134. Β. Ἐράστου, «Χίλια χρόνια ἀκτινοβολίας», περ. «Ἀκτίνες», ἔτος 1948, σ. 43.

περιεχόμενο τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας καὶ ἀφ' ἑτέρου παρουσιάσαμε ἐκτενέστερον πτυχὲς τῆς λατρευτικῆς ποικιλομορφίας, ἡ ὁποία ὀφείλεται σὲ συγκεκριμένες εἰδολογικὲς ἢ μορφολογικὲς μεταβολές, ἀντικαταστάσεις, προσθαφαιρέσεις κ.λπ., ποὺ ἐγίναν ἢ καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ γίνωνται γιὰ κατηχητικούς καὶ ποιμαντικούς σκοποὺς. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολή, ἂν λέγαμε ὅτι τὸ πλεόν σταθερὸ γνῶρισμα τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας σὲ χρόνους ἀνθήσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς εἶναι ὄχι ἡ στατικότητα, ἀλλὰ ἡ συνεχὴς δυναμικὴ μορφολογικὴ ἀνανέωσίς της, ἡ ὁποία γίνεται μέσα στὰ σταθερὰ πλαίσια τῆς βιώσεως τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Οἰκονομίας μὲ τὴ συμμετοχὴ στὴν μυστικὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία συνεχίζεται στὴν λειτουργικὴ καὶ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὴ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, κατὰ σταθερὸν καὶ ἀναλλοίωτο τρόπο, καθιστᾷ δυνατὴ τὴν ἀναγέννησι μὲ τὸ Ἅγιο Βάπτισμα καὶ καλεῖ στὴν «*ψυχοτρόφον τράπεζαν*» τῆς Θείας Κοινωνίας. Ἡ στατικότητα καὶ ἡ ἀπολίθωσις τῶν μορφῶν τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας χαρακτηρίζει μόνον περιόδους παρακμῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Ἀντιθέτως ἡ ἀναζωπύρησις καὶ ἡ ἀναθέρμανσις αὐτοῦ δίδουν ὥθησιν πρὸς δημιουργίαν λειτουργικῆς κινήσεως καὶ ἀνανεώσεως, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀκόμη καὶ μὲ ἀναπαλαιωτικὲς ἐπιδιώξεις.

Ἡ Ἱστορία διδάσκει, ὅτι ἡ ἐκάστοτε προσπάθεια πρὸς ἀναμόρφωσιν πτυχῶν τῆς λειτουργικῆς ζωῆς ἀναλαμβάνεται στὴν ἀρχὴ ἀπὸ χαρισματοῦχους ἱεράρχες ἢ κληρικούς ἢ μοναχοὺς καὶ ἀπὸ πνευματικούς κύκλους, τὶς περισσότερες φορὲς χωρὶς προηγουμένην ἀπόφασιν οἰκουμενικῆς, πανορθοδόξου ἢ καὶ τοπικῆς συνόδου. Ὡστε προδίδει ἄγνοιαν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καὶ τῆς μακραίωνος Ὁρθοδόξου παραδόσεως ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ὁποιαδήποτε πρωτοβουλία ἢ ἐπέμβασις ἢ ὑπόδειξις κάποιου σημερινοῦ Ἱεράρχου ἢ πνευματικοῦ κέντρου πρὸς ἀνανέωσιν κάποιας δευτερευούσης πτυχῆς τῆς λατρείας εἶναι δῆθεν ἀπαράδεκτος νεωτερισμός, ἐφ' ὅσον δὲν στηρίζεται σὲ ἀπόφασιν πανορθοδόξου συνόδου. Μὲ τὴν λογικὴ τῶν προβαλλόντων τὸν ἰσχυρισμὸ αὐτὸ οἱ δικαίως ὡς πρόμαχοι τῆς Ὁρθοδοξίας θεωρούμενοι μητροπολίτης Κρήτης Ἀνδρέας ὁ Ἱεροσολυμίτης, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, οἱ Σπουδίτες Θεόδωρος καὶ Ἰωσήφ, ὁ ἐκ Σικελίας διάσημος ὕμνογράφος Ἰωσήφ καὶ πλείστοι ἄλλοι θὰ ἔπρεπε νὰ στιγματισθοῦν ὡς νεωτεριστές, διότι συνήρῃσαν στὸ νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ νεωτερίζουσα τότε τάσις τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν παλαιότερων ὕμνων καὶ περιφῆμων Κοντακίων, τῶν ὁποίων μόνον σπαράγματα καὶ λίγα δείγματα ὑπάρχουν στὴν ἰσχύουσα Λατρεία, μὲ τοὺς «*Κανόνες*», οἱ ὁποῖοι ἔχουν διαφορετικὸν ἀριθμὸν ὠδῶν. Κάτι παρόμοιο θὰ ἠμποροῦσαν οἱ ὑπερσυντηρητικοὶ νὰ ποῦν καὶ γιὰ τὴν Βυζαντινὴ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία

καθιέρωσεν ὡς ἐπικρατοῦσαν τὴν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου παραδοθεῖσα Θ. Λειτουργία, παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος προβάλλει παραλλήλως πρὸς αὐτὴν δύο ἀρχαιότερες σεβαστὲς Θ. Λειτουργίαι, τὶς ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ τοῦ Μ. Βασιλείου (κανὼν λβ').

Τὸ γενικὸν συμπέρασμα τῆς παρούσης εἰσηγήσεως εἶναι ὅτι τὰ προβαλλόμενα ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν αἰτήματα περὶ ἀναθεωρήσεως καὶ ἀνανεώσεως μερικῶν λειτουργικῶν κειμένων καὶ πτυχῶν τῆς Λατρείας, — ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι προῖον ὑποκειμενικῆς αὐθαιρεσίας καὶ ἀθεμελιώτου «προοδευτικῆς» διαθέσεως, ἀλλὰ διατυπώνονται μὲ γνήσια ἐκκλησιολογικὰ κριτήρια καὶ ἀποβλέπουν στὴν οἰκοδομὴ τῆς Ἐκκλησίας ὡς μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ —, βρῖσκουν ἀναμφιβόλως ἐρείσματα στὴν μακραίωνα παράδοσιν τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία πάντοτε, παραπλεύρως πρὸς τὸ σταθερόν, ἐπιτρέπει τὸ μεταβλητό.

Γιὰ νὰ δοθοῦν ἐρεθίσματα στὴν συζήτησι, ἡ ὁποία θὰ ἐπακολουθήσῃ, ἃς ἐπιτραπῇ στὸν ὁμιλοῦντα νὰ περατώσῃ τὸν λόγον του μὲ τὶς ἐξῆς εἰσηγητικὰς ὑποβολάς:

1) Οἱ Ὁρθόδοξοι Ἐκκλησίες θὰ ἔπρεπε μὲ πανορθόδοξες ἀποφάσεις νὰ ἀναλάβουν προσπάθειαν πρὸς ἱκανοποίησιν σημερινῶν λατρευτικῶν ἀναγκῶν τῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖες σὲ μερικὰ σημεῖα εἶναι διαφορετικὲς ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῶν πιστῶν λ.χ. κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Εἰκονομαχίας.

2) Θὰ ἦταν δυνατό καὶ σκόπιμο νὰ ἀντικατασταθοῦν μερικοὶ παλαιότεροι ὕμνοι, εὐχές, δεήσεις καὶ ἄλλα λατρευτικὰ στοιχεῖα μὲ νεώτερα.

3) Γιὰ τοὺς πιστοὺς, ποὺ ζοῦν μέσα στὸν κόσμον, θὰ ἔπρεπε νὰ διαμορφωθοῦν τουλάχιστον ἓν μέρος ἀκολουθίαις διαφορετικῆς καὶ πιὸ σύντομης ἀπὸ ἐκεῖνες, ποὺ ὑπάρχουν στὰ μοναστήρια.

4) Πρέπει νὰ καταβληθῇ συνετὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀβίαστη βαθμιαία εἰσαγωγή, σὲ τμήματα τῆς Λατρείας, τοῦ συγχρόνου τρόπου τοῦ ἐκφράζεσθαι.

5) Πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζωνται μὲ πνεῦμα ἀνοχῆς καὶ κατανοήσεως νέες αἰσθητικὲς (ἀρχιτεκτονικὲς, μουσικὲς, εἰκονογραφικὲς, ποιητικὲς κ.λπ.) μορφὲς ἐκφράσεως τῶν λατρευτικῶν βιωμάτων ὑπὸ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεσιν, ὅτι αὐτὲς ἔχουν ἀναγωγικὸν καὶ μυσταγωγικὸν καὶ ὄχι νατουραλιστικὸν καὶ ἐκκοσμικευτικὸν χαρακτήρα.

6) Θὰ ἦταν ὠφέλιμη ἡ δημιουργία καὶ ἀνάπτυξις πειραματικῶν τρόπων τινὰ μοναστικῶν κέντρων καὶ λατρευτικῶν φυτωρίων, μέσα

στὰ ὁποῖα — πρὸ τῆς τελικῆς ἐγκρίσεως αὐτῶν ἀπὸ σχετικῆς πανορθόδοξης ἀποφάσεως ἢ πρὸ τῆς ἐκδηλώσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως — θὰ ἐνθαρρύνεται ἡ προβολὴ νέων λατρευτικῶν στοιχείων, γιὰ νὰ δοκιμάζονται αὐτὰ καὶ νὰ τίθενται τρόπον τινὰ ὑπὸ τὴν κρίσιν τοῦ Χριστεπωνύμου πληρώματος, τὸ ὁποῖο τελικῶς υἱοθετεῖ ἢ ἀπορρίπτει αὐτά.

7) Εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἐνδελεχὴς χρήσις τοῦ προφορικοῦ καὶ γραπτοῦ λόγου πρὸς διαφώτισιν τοῦ πληρώματος τούτου ἀφ' ἑνὸς γενικῶς γιὰ τὴν γνησίᾳ παράδοσιν περὶ τῆς «*ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ*» Λατρείας, ἡ ὁποία παράδοσις προβάλλεται ὑπὸ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰδικῶς γιὰ τὸ νόημα τῶν τυχόν ἀλλαγῶν, ποὺ πειραματικῶς προτείνονται ἢ ἐπιχειροῦνται ἢ καὶ καθιερώνονται.

8) Ἐπιβάλλεται νὰ καταβάλλεται προσπάθεια, ὥστε οἱ τυχόν μορφολογικῆς ἀλλαγῆς νὰ μὴ δημιουργοῦν σκανδαλισμοὺς καὶ σχισματικῆς ἀντιπαράθεσις. Ἡ διατήρησις τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας ἔχει τὸ πρωτεῖον ἔναντι πάσης ἀλλαγῆς.

9) Ὅλες οἱ ὀρθόδοξες ἐνορίες πρέπει νὰ γίνουν θαλερὰ κέντρα λειτουργικῆς κινήσεως καὶ ἀγωγῆς, στὰ ὁποῖα μὲ ὅλα τὰ πρόσφατα μέσα θὰ ἐπιδιώκεται ἡ μόρφωσις ὅλων τῶν πιστῶν καὶ πρωτίστως τῶν νέων καὶ τῶν παιδιῶν **τόσον γιὰ τὴ Λατρεία**, δηλαδὴ γιὰ τὴν ἐνεργὸν καὶ ἐνσυνείδητη συμμετοχὴ τους στὴν λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, **ὅσον καὶ ἐκ τῆς Λατρείας**, δηλαδὴ διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως καὶ ἀξιοποιήσεως τῶν μυστικῶν θείων χαρίτων, ζωοποιῶν πνευματικῶν ρείθρων καὶ μορφωτικῶν ἀνθρωπιστικῶν καὶ πολιτιστικῶν θεσαυρῶν, τοὺς ὁποίους περικλείει καὶ προσφέρει ἡ Ὁρθόδοξος Λατρεία, τῆς ὁποίας ἡ οὐσία εἶναι τὸ «*ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς*».